a mohla své jmění použít na pomoc duchovnímu, „otci-zpovědníkovi", na němž byla často závislá, a to někdy nejednoznačným způsobem – „základem darů poskytovaných ženami byl vztah mezi dotyčnou ženou a jejím zpovědníkem". Příbuzní se s tímto vztahem nesmiřovali snadno a bez odporu, někdy dokonce naznačovali, že obsahuje i prvky zakázané sexuality. Po pravdě řečeno, občas musela zasáhnout sama církevní hierarchie. Soudilo se, že jezuité například mimořádně zneužívali svého vlivu na ženy z rodiny Gozzelini v Boloni, a řád sám v té době považoval za prozíravé na čas jejich odkazy odmítat. Ignác z Loyoly se usilovně pokoušel smířit potřebu finančních prostředků na pokřesťanštění světa s touhou po dobrých vztazích s mocnými. To však nebylo vždy možné a vedlo to k rozporuplným postojům vůči řádu a někdy i k jeho vyhnání, například z Benátek v roce 1606. Toto nepřátelství živila zranitelnost rodinných majetků a následkem býval často napjatý vztah mezi financováním dobročinných podniků a rodinnými zájmy. Je trochu nepřesné, jak poznamenali někteří komentátoři, vysvětlovat tento problém čistě z materiálního hlediska. Dějiny jezuitského řádu dokazují, že taková interpretace vlivu „velkých organizací", jako byla křesťanská církev – jejíž duchovní působení (částečně z materiálních důvodů) nutně změnilo rodinné vztahy – je značně omezená. Jak odkazy určené církvi, tak námitky proti nim se opakovaně objevují už na konci antiky a osvětlují neutuchající potřeby církve a její požadavky, včetně finančních, směřující proti zájmům rodin.

Věno a třída

Výše a dokonce i samotná možnost věna souvisí se společenskou vrstvou. Chudí mohli nabídnout jen málo, neboť věno obvykle poskytovali rodiče nevěsty; v některých případech však mohli nepřímé věno poskytnout i rodiče ženicha nebo nějaká dobročinná organizace (v katolických zemích často církev), případně se dalo získat vlastním úsilím, tedy tak, že dívka začala pracovat, vydělek ukládala a nashromáždila si výbavu sama. Jelikož poslední způsob získávání majetku je časově náročný, tento proces zjevně souvisí s vyšším sňatkovým věkem u žen a se skutečností, že potomci dosahovali před sňatkem jisté míry

nezávislosti na rodičích. V obdobích, kdy se sňatky uzavíraly v nižším věku, tento způsob shromažďování věna mizel a patrně to vedlo ke zvýšení počtu neformálních svazků.

V chudších rodinách mohlo být i věno poskytnuté rodiči vázáno na fakt, že pro ně dospívající dívka pracovala; podobný význam má „platba za nevěstu" v západní Africe. Částku věnovanou rodiči doplňovalo kapesné (v angličtině „pin-money", „špendlíkové peníze", výraz pocházející od balení špendlíků do papíru, což byl častý zdroj osobního příjmu), které si dívky obstarávaly, když ve volném čase pracovaly pro někoho mimo rodinu, například kupce. Bezpečnějším způsobem však byla dlouhodobá práce mimo domov, s cílem ušetřit dost peněz na založení vlastní domácnosti. V jedné analýze příbuzenských vztahů mezi nemajetnými vrstvami v západní Evropě v 19. století se zdůrazňuje, že ačkoli tito lidé neměli mnoho majetku, který by se dal předat další generaci, bylo „v nižších vrstvách běžnou praxí", že si dcery na věno vydělávaly samy.[11] Nicméně rodiče jim přispívali na učňovské a školní výdaje, jinými slovy na vzdělání, někdy jim pomáhali i další příbuzní. Samostatné shromažďování majetku bylo rozhodně jedním z aspektů evropské (zejména severoevropské) praxe, kdy dospívající mládež odcházela pracovat na jiné statky jako „čeleď žijící v domě zaměstnavatele". Na jedné rovině šlo o „racionální" způsob distribuce pracovní síly, jelikož každý statek si mohl ponechat pouze tolik pracovních sil, kolik potřeboval. Zároveň však dospívající potomci získávali úspory pro budoucnost, stejně jako když odcházeli za prací do měst, ať už do služby, nebo do jiných zaměstnání; šlo o formu dočasné migrace pracovních sil. Velkou část těchto migrantů tvořily ženy. Mnohá předindustriální města v Evropě obývaly převážně ženy, často služebné (zatímco v afrických městech početně převládají muži).

Opuštění domova

Dívky odcházely z domova už ve dvanácti až čtrnácti letech, chlapci o dva roky později. Poptávka po dívkách, které mohly pracovat v mlékárenství jako dojičky, byla velká hlavně v dobytkářských oblastech. S rozvojem manufaktur koncem 17. století přicházeli zaměstnavatelé na venkov, kde měli k dispozici levnou pracovní sílu, zdroje surovin a vodní pohon, takže

se rozšířily alternativní možnosti zaměstnání v místě, zejména pro ženy, ačkoli například v pivovarnictví a v potravinářských oborech existovaly tyto pracovní příležitosti již dlouho předtím. Větší nabídka takových zaměstnání spolu s externí prací a domácí výrobou obecně (jinými slovy s protoindustrializací), vedla k tomu, že dospívající děti zůstávaly častěji v domácnosti rodičů. Možná to posílilo i existující trend nahrazovat věno vyškolením k určité práci, podobně jako se to dělo ve městech. Rodiče naučili dívky vykonávat určitou práci a využívali jejich pracovní sílu, dokud dcery neodešly z domova.

Římské a zvykové právo

Mezi společnostmi spadajícími do sféry vlivu římského práva a těmi, které vycházely z práva zvykového, byl rozdíl. Ty první hlásaly „ať není uzavřen žádný sňatek bez takového věna, jaké je možné", zatímco zvykové právo umožňovalo větší pružnost, přičemž hlavní zásadou bylo „dote qui veut", tedy „věno dává ten, kdo chce". Zatímco v prvním případě, v „le pays du droit écrit", v zemi psaného práva, bývalo věno pečlivě zaznamenáváno u notáře, v druhém se záznamy činily pouze v rámci dohody mezi příslušníky šlechty.

Zánik věna

Pružnější praxe za zvykového práva možná souvisí s faktem, že mezi městskými dělníky v zemích, jako je Anglie, se od věna začalo upouštět dříve a nahrazovala ho tendence poskytovat dětem vzdělání a výcvik nutný k práci.[12] Tato skutečnost posléze ovlivnila rovněž zvyklosti střední třídy, v Anglii koncem 19. století a ve Francii přibližně zhruba o třicet let později. Etnografické výzkumy dokazují, že v mnoha oblastech jižní Evropy, zejména na středomořském venkově, si věno udrželo až do nedávné doby význam jako způsob, jak finančně zajistit novomanželský pár.[13]

Věno a násilí

Upuštění od zvyklosti dávat nevěstě při sňatku věno má dost možná rovněž jisté důsledky pro násilí v rodinách. V severozápadní Evropě, kde instituce věna zanikla dříve, je

dvakrát až třikrát pravděpodobnější, že manžel zavraždí svou ženu, než že to učiní manželka; v Languedoku (a možná obecněji na jihu) platí opak. Motivem vraždy manžela, udávaným venkovskými ženami z jihu, bývá získat zpět své věno a poté se opět provdat. Věno bývalo často „zdrojem hlubokého přesvědčení ženy, že manžel zneužívá ji i její majetek a jeho odstranění by jí umožnilo získat zpátky to, co jí patří".[14] To dokazuje, že se věno považovalo za příspěvek ženy do manželského fondu. Spory o věno se objevují rovněž coby důvody úkladných vražd, jichž se dopouštěli muži, a Huftonová uvádí případy, kdy byly manželky zabity, protože nepřinesly do manželství takové jmění, jaké bylo při sňatku přislíbeno.[15] Tento motiv vraždy se na severu neobjevuje. Rozdíl nespočíval ani tak v dobrovolnosti, o niž se věno na severu opíralo, ale spíše v tom, že „páry z pracujících vrstev v severozápadní Evropě se brzy vymanily ze závislosti na věnu darovaném rodiči".[16]

Jak se zdá, ženy na severozápadě byly méně ohrožené extrémy domácího násilí než ženy ze Středomoří, a to hned z několika hledisek. Mohly se volněji pohybovat mimo domov, mohly samy podávat soudní žaloby a později méně podléhaly vlivu zpovědníků, a proto mohly také očekávat rovnocennější zacházení.

Neformální svazky

V systému věna, zejména v oblastech spadajících do sféry římského práva, nedokázali všichni potenciální partneři nashromáždit jmění nezbytné k uzavření sňatku, a místo toho vstupovali do „neformálních svazků". Takové svazky se daly s největší pravděpodobností očekávat u služebnictva pracujícího mimo domov, zejména v relativní anonymitě měst. Následkem toho se mnoho dětí rodilo mimo formální manželské lože, což by nás mělo vést k úpravě výsledků demografických rozborů, které vycházejí z farních záznamů. V Anglii 16. století byla jedna pětina dětí na venkově počata (nikoli narozena) mimo manželství; v následujícím století jich bylo méně, což lze možná přičítat všeobecnému zesílení církevního dohledu jak v protestantských, tak v katolických oblastech. Tento dohled postupně opět slábl, zejména ve městech, a na konci 18. století se v ně-

kterých francouzských městech rodilo až 17 procent dětí mimo manželský svazek. Tato čísla, pokud jde o neformální svazky i o nemanželské porody, výrazně kolísají v závislosti na ekonomické situaci a politických poměrech, ale zdá se, že v Anglii se mimořádně zvýšila po přijetí Hardwickeova zákona o sňatcích z roku 1754, kdy žila údajně téměř polovina anglických párů v neregistrovaných svazcích.[17]

Výše věna

Předpokládá se, že věno se v 16. a 17. století stále více formalizovalo a „ženy se stávaly držitelkami likvidního jmění".[18] Během celé existence komplexu ženského jmění byly sice držitelkami jmění (nikoli pokaždé likvidního, ale často mobilního, a to z nutnosti - pokud se stěhovaly ony, stěhoval se i majetek), avšak podíl z rodinného majetku předávaný nevěstě či požadovaný ženichem se různil a v tomto období možná přerostl míru inflace, alespoň ve vyšších vrstvách. Lze předpokládat, že vyšší věno bude více formalizováno, ale i formalizace musí být proměnná v čase. Je sporné, že by byl tento vývoj plynulý a jednosměrný. Na konci 18. století došlo ve Španělsku k pokusům omezit výši částek, o něž se jednalo, a tyto snahy se objevovaly i jinde, neboť velikost jmění, které muselo být předáno při sňatku, bolestivě postihovala starší generaci už v dřívějších obdobích evropských dějin.[19] Ve šlechtických i jiných rodinách mohla výše věna vyvolat vážné úvahy o počtu a pohlaví potomků, což byla možná jedna z příčin klesající plodnosti mezi 16. a 18. stoletím, kdy se průměr snížil ze čtyř na dvě děti. Znamenalo to zkrácení plodného období žen z těchto kruhů - francouzské aristokratky té doby končily s porody ve věku kolem pětadvaceti let, čímž získaly více příležitostí věnovat se jiným zájmům. Pobývaly u dvora, pořádaly salony a obecně proměňovaly Francii v „ráj žen" (z vyšších vrstev), který komentoval filozof Hume i jiní.

Církevní věno

Souvisejícím jevem v katolických zemích byl počet dívek odcházejících do klášterů, které také potřebovaly věno, jež však často představovalo menší finanční obnos, než jaký by byl

nutný v případě sňatku. Před rokem 1650 tři čtvrtiny dcer milánské aristokracie odcházely do klášterů. To byla ovšem výjimka; jinde v Itálii vstupovala do různých řeholí pouze třetina mladých šlechtičen, což i tak výrazně snižovalo celkovou míru plodnosti a výdaje na věno u této společenské vrstvy. V Anglii tato možnost po reformaci neexistovala; dcery se tedy častěji vdávaly mimo svou společenskou třídu, ačkoli mnohé z nich zůstávaly neprovdané - v 18. století jich mezi místní šlechtou bývalo až 25 procent. Tím se opět snižovala nejen plodnost, ale i počet převodů majetku prostřednictvím věna. Neprovdané aristokratky žily na panstvích své rodiny a bylo třeba je vydržovat na úkor rodinného jmění. I ve středostavovských domácnostech se vyskytovalo mnoho neprovdaných žen, často gramotných, které se živily jako učitelky, guvernantky, hospodyně či dokonce spisovatelky. Níže na společenském žebříčku mohly neprovdané ženy - podobně jako chudé vdovy - zakládat společné domácnosti s jinými ženami, aby snížily své životní náklady. Přesto nejednou trpěly bídou a dožívaly se nižšího věku než vdané ženy.[20]

Kritika věna

Jestliže ekonomika věna ovlivňovala rodinná rozhodnutí ohledně žen, hlavní důvod byl v tom, že se stávaly příjemkyněmi majetku, někdy většího, než jejich původní rodiny (ale čas od času i církev a stát) považovaly za únosné. A tak se v tomto i v jiných ohledech věno nepovažovalo vždy za instituci pro ženy jednoznačně výhodnou. Za Revoluce ve Francii některé ženy (a již dříve i některé náboženské reformátorky jako Arcangela Tarabottiová v Benátkách ve čtyřicátých letech 17. století) brojily proti systému věna a soudily, že ženy omezuje. Není ovšem zřejmé, čím chtěly věno nahradit, neboť si zjevně přály, aby ženy i nadále získávaly majetek, který Condorcet považoval za základ občanství.[21] Podle všeho se jejich výhrady týkaly spíše správy těchto fondů, která byla v rukou manžela.

Na věno se tedy pohlíželo jako na opatření omezující svobodnou volbu a svazující ženy i jinak, například v tom, že se musely podrobovat přáním svých rodin. Někteří autoři zde vidí spojitost se zneužíváním žen, jako v nedávných případech

„zabití kvůli věnu" v Indii. Excesy tohoto typu se však obvykle vyskytují v případě, že věno bylo slíbeno, ale nezaplaceno. Důsledkem pak může být brutální zacházení s nevěstou.[22] Nicméně za určitých okolností (například v případě „veselé vdovy") je věno, které dostává žena, ale spravuje je často muž, faktorem posilujícím nezávislost ženy – přinejmenším dává její rodině důvod nadále se zajímat o její osud. Pokud jde o omezení při volbě partnera, k tomu nepochybně dochází, ale takové omezení nesouvisí pouze s věnem, nýbrž s celým socioekonomickým systémem společností po době bronzové, který stratifikuje muže i ženy: očekává se, že budou vstupovat do manželství spíše v rámci své skupiny než mimo ni, že si budou brát partnery spíše sobě podobné než nepodobné, ať už z vlastní vůle, nebo z vůle svých příbuzných. Neznamená to, že by přání partnerů, založená na „lásce", nehrála vůbec žádnou roli. Jak hojně dokládá Huftonová, ve většině případů neexistoval ostrý rozpor mezi domluvenými sňatky a sňatky z lásky (sňatky „tradičními" a „moderními"), neboť od rodičů by bylo neuvážené nebrat žádný ohled na přání dětí a totéž platí i opačně. Ať už však byla role lásky, na níž trvají někteří historikové, v 18. století jakákoli, při sňatcích šlo i nadále také o peníze, zejména v případě sňatků mezi aristokracií.[23]

Věno a rozvod

Jaký vliv měl na fungování věna zákaz rozvodu? Jeden historik starověku podotýká, že „majetek žen často motivoval římské muže, aby brali ohled na přání svých manželek", neboť bohaté matrony se s panovačnými manžely mohly vždycky rozvést. Neexistují důkazy, že by to platilo i v pozdější Evropě, například ve Florencii.[24] Bohaté manželky sice mohly i nadále „nosit kalhoty" na základě majetku, který do manželství přinesly, zejména pokud byly dědičkami, až do minulého století však nemohly použít hrozbu rozvodu jako takového.

Manželské smlouvy

Mnohé manželské smlouvy z jižní Itálie, které v 18. století často zahrnovaly i podmínku, že rodiče nevěsty poskytnou mladé dvojici domov (či rentu), také uvádějí, že poskyt-

nuté položky tvoří součást dceřina dědictví, a některé výslovně specifikují, že se daná dcera zříká veškerých dalších nároků na rodinné jmění.[25] Objevila se připomínka, že *dote* v jižní Itálii představovalo „vyrovnání" a majetek, který žena obdržela, patřil jí, ačkoli spadal pod správu jejího manžela.[26]

Takové vyrovnání vyžadovalo náročné předběžné plánování. Jak vyplývá z údajů ohledně Locorotonda v Apulii, přípravy byly dokonce ještě složitější než v případě dědictví.[27] Sňatek vyžadoval nashromáždění takového majetku, který by novomanželům stačil na založení domácnosti alespoň do určité míry nezávislé na původních rodinách. Následkem toho byl sňatek často odkládán, aby starší generace mohla zorganizovat převod majetku – na syny i na dcery. Ve společnostech, kde je zvykem předávat velká věna, tedy v takových, v nichž podíl ženy zhruba odpovídá majetku manžela či bratra, by se dal obecně očekávat vyšší sňatkový věk i v případě, že nevěsta a ženich nemusejí přispívat ke svému zabezpečení vlastní prací, ačkoli vždycky tomu tak nebylo.

Věno: movité, či nemovité?

Důležitý nebyl jen převod majetku na ženy a načasování tohoto převodu, nýbrž i druh předávaného majetku. V případě dědičky šlo samozřejmě o veškerý majetek, včetně pozemků a domů. Ale i v jiných případech věno či dědictví ženy mohlo, ale nemuselo zahrnovat nemovitosti, což mívalo velmi závažné důsledky pro život společnosti. V Apulii zjevně bývalo zvykem, že ženy předávaly své domy ve městech svým dcerám, a v takových komunitách všeobecně vládla mezi ženami silná solidarita.[28] O staré osoby pak v tomto systému pečovaly jejich dcery, které bydlely v místě, což mohla být laskavější alternativa než v případě převodu majetku po mužské linii. Vztah mezi péčí ve stáří, mezigeneračním vyrovnáním a předsmrtnými dary byl velmi zřetelný v pozdně středověké společnosti a ve středomořské oblasti zůstává takový dodnes – jde o rys většiny dřívějších společností, které neměly kompletní veřejnou síť sociální péče.[29] Ke změně v systému usídlení novomanželského páru po sňatku v Apulii došlo v 19. století, kdy na venkově začali otcové pro své syny

stavět domy poblíž svých vlastních, což souviselo s intenzifikací zemědělství a péčí o vinice. Tento model se týkal převážně nádeníků a kontrastoval se systémem uplatňovaným kalábrijskými drobnými vlastníky, u nichž byl převládající místní model už dříve virilokální. Tento rozdíl souvisel převážně s výrobním systémem, životně důležitým pro udržení rodinných majetků. Na Kypru lze najít opačný trend; místo synům začaly být domy předávány dcerám, aby se tak pro ně získali vhodní manželé.[30]

Skutečnost, že domy dědily ženy, očividně vyvolávala určitou míru nejistoty u potenciálních vdovců. V daleko pravděpodobnějším případě, že zemře jako první manžel, však získávala vdova značnou existenční jistotu a nezůstala vydaná na milost synům či nevlastním synům.

Kombinace věna a vdovského podílu se někdy spojuje s utvářením většího feudálního celku a zejména s tím jeho rysem, který bývá nazýván kompenzačním nedělitelným způsobem převodu pozemků.[31] Je pravda, že věno lze někdy pojímat jako kompenzaci žen za to, že jsou vyloučeny z dědictví půdy. Nedělitelné, či na muže vázané dědictví půdy je však pouze jednou z možností a věno, ať v pozemcích, nebo v jiných druzích majetku, se vyskytuje v mnoha oblastech Eurasie i bez feudálního systému (ale myslím, že nikoli bez komplexní diferenciace společnosti založené na půdě či dobytku). Unigenitura (evropského typu) je vždycky pouze částečná; pokaždé existuje nějaká kompenzace pro dcery a mladší syny. Badatelé, kteří neberou v úvahu dostatečně velký srovnávací rámec, nacházejí mezi těmito dvěma rysy příliš úzkou spojitost.

Věno a postavení žen

Seccombe podotýká v textu, v němž velkoryse bere na vědomí mou práci, že můj koncepční rámec „vyvolává neadekvátně pozitivní představu o postavení žen ve středověkých rodinách a minimalizuje jejich útlak".[32] Neznám však žádný jednoduchý způsob, jak změřit útlak, který nepochybně existoval do určité míry ve všech obdobích, mimo komparativní kontext. Snažil jsem se pouze dokázat, že při posuzování situace žen je vždy nutné brát v úvahu převody rodičovského majetku na

ženy, ať už ve formě věna, nebo dědictví. Domnívat se, že ženy byly naprosto vyloučeny z dědictví, je mylné. Převod majetku formou věna je nedílnou součástí systému, nikoli nějakým dočasným rysem. Eleonora Akvitánská představuje extrémní příklad toho, k čemu docházelo ve vysokém počtu případů. Je důležité vnímat mezigenerační transakce jako celek, v němž jsou dary mezi živými osobami (*inter vivos*), podobně jako dědictví, součástí komplexního procesu převodů majetku, který je v systému věna „rozptylný". Při sňatku sice manžel často přebírá správu ženina majetku, někdy i „nezákonně", ale v případě rozvodu se vlastnictví opět vyjasní. Po smrti manžela vdova získává vdovský podíl ve výši jedné třetiny pozůstalosti. Netvrdím, že tato opatření nejsou „utlačující"; spíše upozorňuji na odlišnost od jiných typů společností (například od afrických kultur), v nichž ženy neměly vůbec žádný přístup k mužskému majetku. Fakt, že v komplexních stratifikovaných společnostech takový přístup mají, souvisí podle mého názoru se snahou rodičů (nejen otců) udržet společenský status synů i dcer.

V Anglii (na rozdíl od některých částí jižní Evropy) půdu sice obvykle dědili synové (mezi pozemkovou šlechtou jako fideikomis), avšak věna poskytnutá v hotovosti mohla být tam, kde existoval trh s pozemky, použita k pronájmu či koupi půdy. Rovněž jsem se pokusil dokázat, že v těchto systémech dědí dcery bez bratrů pozemky a movitý majetek přednostně před vzdálenějšími mužskými příbuznými, u nichž by se dalo očekávat, že budou v dominantně patrilineárním (patriarchálním) systému upřednostňováni. Nepovažuji, jako někteří jiní badatelé, ženské jmění za porušení „patrilinie", což je pojem, jemuž v tomto kontextu nerozumím, a už vůbec ne jako „manželské patrilinii".[33] Jestliže žena zdědí po svých rodičích část Akvitánie, případně další majetek přikoupí její matka, je dosti sporné považovat to za záležitost spíše otcovské než mateřské linie.

Závěrem lze říci, že existence věna v Evropě a obecně v Eurasii byla ústředním rysem rodinného systému a ovlivňovaly ji stavovské rozdíly, které se týkaly jak žen, tak mužů. Věno strukturuje nikoli pouze otázku volby partnera, ale také postavení žen během manželství, a zejména po manželově

smrti, kdy vdova někdy dostala k dispozici relativně velké jmění, které se v dřívějších dobách často přelévalo směrem k církvi. Majetek sám o sobě samozřejmě nelze ztotožnit s autoritou či dokonce mocí, nicméně k nim významnou měrou přispívá. Věno tedy v zásadě znamenalo způsob, jakým ženy získávaly moc.

VIII.
Odlišnosti

Evropa není ve svých rodinných systémech rozhodně homogenní, a to navzdory společnému faktoru křesťanského náboženství, jež zde převládalo více než půldruhého tisíciletí. První odlišnosti nepochybně ovlivnily pozdější zvyklosti, byť ne tak radikálně, jak tvrdí někteří „germanisté", a menšiny přicházející později zvenčí si s sebou přinášely své vlastní tradice. Židé nadále zachovávali některá starozákonní pravidla, která křesťané upravili, ačkoli neformální tlaky a národní zákony hostitelských komunit často vedly k tomu, že se jim přistěhovalci přizpůsobili. Muslimové - ať už dobyvatelé, nebo konvertité - ve Španělsku, jižní Itálii a východní Evropě rovněž vytrvale zachovávali (nebo přejímali) blízkovýchodní zvyklosti.[1] Nomádští cikáni (Romové) si vyvinuli vlastní charakteristické modely vycházející z jejich způsobu života. Také stavovské rozdíly, které jsem se průběžně pokoušel rozebírat, měly zásadní význam pro všechny evropské společnosti. Ale dvě hlavní osy odlišností v rámci Evropy, na něž bych se chtěl v této kapitole zaměřit, představují za prvé rozdíly mezi hlavními křesťanskými denominacemi (zejména po reformaci), a za druhé rozdíly mezi tím, co se v některých pracích popisuje jako sever a jih, jindy jako severozápad a zbytek Evropy, případně jako Západ a Východ. Druhé téma se vztahuje k dělicí čáře, kterou historičtí demografové a jiní historici vytvořili v nedávné době, převážně ve snaze odhalit příčiny dominantního postavení severozápadu ve vývoji průmyslového kapitalismu v Evropě (ale rozhodně nikoli ve vývoji kapitalismu merkantilního). Toto dělení se částečně překrývá s oblastmi římského a zvykového práva, přičemž ty první jsou obvykle zeměmi „*du droit écrit*", psaného práva, ty druhé pak vycházejí z práva zvykového. Někdy se tyto odlišnosti rovněž spojují s hranicí mezi západní (či severozápadní)

a východní Evropou, jako například v diskusích o evropských modelech manželství, ale této ose se budeme věnovat zvlášť.

Sever a jih

Rád bych začal sňatkovým věkem. Ten sice v čase a prostoru výrazně kolísal, ale v 16. století se objevil značný rozdíl mezi severní a jižní Evropou, který zjevně do roku 1800 opět převážně vymizel. Ženy z jihu předtím obvykle vstupovaly do manželství dříve a muži později, zatímco na severu byl běžný vyšší sňatkový věk u obou pohlaví. Nevěsty – a ženy obecně – bývaly na jihu mladší, a proto také více omezované. Byly nositelkami cti (či hanby) svých rodin, odcházely z domova dříve, ale převážně rovnou vstupovaly do manželství, nikoli do služby, a původně byly možná v méně rovnoprávném postavení vůči manželovi a jeho příbuzným – právě kvůli svému věku a protože jen málokdy měly zkušenost se zaměstnáním mimo domácnost.

Na severu se sňatkový věk u mužů i žen měnil v průběhu doby a v závislosti na prosperitě. V nepříznivých letech se sňatky odkládaly a s plozením dětí se začínalo později; tímto způsobem se regulovala plodnost. Synové opouštěli domácnost rodičů brzy a odcházeli do služby (pokud nebyli dědici). Když se oženili, zaměstnání opustili a začali pracovat na svém. Dcery odcházely z domova později, nejprve kvůli práci, pak kvůli sňatku. Na jihu před rokem 1800 pro ženu brzký sňatek znamenal, že se přestěhovala do domu manželových rodičů, dokud nenazrál čas, aby si dvojice založila vlastní domácnost. Samostatné párové domácnosti se v jižních oblastech vyskytovaly méně často a žena byla nucena více se zdržovat doma; dostávalo se jí však větší podpory od nepokrevních příbuzných. Na druhé straně jí právě tato situace mohla bránit v opuštění surového manžela, pokud se neuchýlila k násilí.[2]

Jak ještě uvidíme, tento rozdíl souvisel s modelem utváření domácnosti a strukturou rodinného života obecně, ale někdy se popisuje z hlediska různícího se důrazu na patriarchát. Tento pojem je však obtížné přesněji definovat. Objevil se názor, že „silný patriarchální model v církevních a státních normativních textech vypadá poněkud jinak, pokud na něj nahlížíme z perspektivy reálných životních zkušeností", z perspektivy „manželství v akci".[3] Nicméně „patriarchální dohled" se stále považuje za silnější v oblastech římského práva, kde byl posilován povinným věnem a explicitnějším jižním pojetím cti a hanby. Avšak i v jižních oblastech existovalo v manželství více komplementárnosti (méně „patriarchální" dominance), než umožňovaly psané zákoníky. Taková vzájemná spolupráce manželů se projevovala v aristokratických manželstvích (u dvora i na venkově), mezi střední třídou, mezi řemeslníky a nejvíce snad v těch venkovských oblastech Francie jako Rouergue a Aveyron, kde byla sezonní migrace mužů během sklizně hroznů či oliv dále na jih do Languedoku (podobně jako v italském kraji Abruzzi) součástí aktivit nutných k přežití, přičemž péče o statek a rodinu pak zůstávala na ženách.

Menší patriarchálnost a větší komplementárnost na severu bývá spojována s větší rovností mezi partnery (a dokonce s „láskou" v tom vyhraněném smyslu, že si mohli, zejména když pracovali mimo domov, sami zvolit svého druha), stejně jako s náklonností mezi rodiči a dětmi. Jinými slovy, v očích mnoha historiků a sociologů jde o embryo moderní rodiny žijící v menších domácnostech. Existuje však jen málo dokladů, že by o děti ve větších rodinách bylo pečováno hůře než v menších, pomineme-li takové faktory, jako jsou výdaje na osobu a pozornost dospělých, což ovšem obojí může ovlivnit vzdělání, které vždy představuje značné náklady. A láska ve smyslu volby partnera je z velké části funkcí sňatkového věku a povahy ekonomiky. Jakmile se tyto faktory změní, změní se i otázka volby.

Slovem „patriarchální" se volně označují nejen oblasti v Alto Minho v Portugalsku a ty části jižní Itálie a Řecka, kde ženy samy dědily domy (čímž automaticky určovaly sídlo manželského páru po sňatku), ale i mnohé případy manželství po celé Evropě, kdy se manžel nastěhoval do manželčina domu, pokud byla dědičkou. Skutečnost, že tyto pozdější variace či úpravy nebyly výslovně vyjádřeny v zákonících, nám připomíná obtíže badatelů, kteří vycházejí především z psaných textů. Platilo snad, že „patriarchální rodina potřebovala sílu zákona"?[4] Nebo byl psaný zákoník patriarchálnější (jako v antickém Římě) než rodina sama? Jestliže byla patriarchální rodina

tak silně zakořeněna, jak se tvrdí, podpora ze strany zákona by jistě nebyla nutná. A jaká byla alternativa k patriarchátu, vezmeme-li v úvahu, že se pod tento termín zjevně zahrnuje tak široká škála vztahů?

Na jihu se ovšem ve srovnání se severem rozhodně kladl větší důraz na čest a hanbu rodiny, které se často opíraly o ctnost žen a pověst jejich mužských ochránců, což vedlo k důkladnějšímu dohledu.[5] Tento rys je možná jádrem toho, co jistý americký pozorovatel označil velmi kritizovaným termínem „amorální familismus" jihu (což zahrnovalo rozšířené „rodiny", mafii a všeobecně vyšší stupeň místní kontroly).[6]

V rodinách na severu bylo obtížnější dohlížet na potomky, kteří od útlého věku pracovali mimo domov. Práce mimo domov například výrazně snižovala vliv rodičů na výběr manželského partnera. Silné vměšování ze strany rodičů přetrvávalo pouze ve vyšších společenských vrstvách, kde sňatek znamenal větší přesuny majetku. Ale pokud mladí muži či ženy pracovali mimo domov a shromažďovali vlastní úspory, jen málo co jim mohlo zabránit, aby uzavřeli sňatek s tím, koho si sami vybrali, což bylo dobře doloženo ve Francii. Taková svoboda by se hůře hledala v jižních zemích, jako jsou Itálie či Španělsko, kde se až do 18. století ženy vdávaly dříve, muži později a dcery byly obvykle důkladněji střeženy a drženy uvnitř (rozšířené) domácnosti.[7]

Kontrast mezi římským právem na jihu a zvykovým právem na severu se projevuje také v metodách předávání dědictví. Ty se po celé Evropě různí a často představují alternativní řešení podobných problémů. Ale v rámci Francie výrazné a pravidelné odlišnosti mezi severem a jihem zjevně souvisejí s přítomností či nepřítomností vlivu římského práva.[8] Na severu převažovaly určité typy dělitelného dědictví, zatímco na jihu tradice vycházela z římského práva a převládal zde preciputální systém; tj. otec mohl určit jediného dědice (obvykle prvorozeného syna, ale někdy prvního syna, který se oženil) a při jeho sňatku mu předal správu statku, *oustal*. Velká francouzská revoluce se pokusila tento systém změnit a 7. března 1793 Národní konvent vyhlásil, že všichni potomci mají stejná práva. Tento dekret, který měl především odstranit šlechtickou primogenituru, jež

představovala politickou hrozbu, později prošel několika úpravami. Rolnictvo na jihu však značně pobouřil (kromě některých mladších synů) a venkované hledali způsoby, jak zákon obejít. „Odmítnutím převzít své podíly, přijetím naprosto směšných odhadů ceny, setrváváním mimo stav manželský či odchodem do mnišských řádů se méně zvýhodňovaní potomci vzdávali vlastních nároků a vyjadřovali tak úctu hodnotám představovaným *oustalem*."[9] Existuje mnoho dokladů, které prokazují, že mnozí rolníci přijali logiku kmenové rodiny a strategii nedělitelného dědictví, o niž se opírala. Tento stav se udržel po celé 19. století, někde vlastně až dodnes.

Dědictví *oustalu* ovlivňovalo skladbu domácnosti; v roce 1876 v městečku Sauveterre v oblasti Ségala tvořil čtvrtinu domácností manželský pár s potomky a nějaký člen starší generace. Ve stejné oblasti v osmdesátých letech 19. století jistý anglický cestovatel zaznamenal, že „rodiče bez oddechu pracují, aby vybudovali domov..., a když se nejstarší syn ožení či dcera vdá, předají tento domov mladé dvojici, s níž však nadále žijí a pracují".[10]

Rozdíly ve struktuře rodiny mezi severem a jihem Evropy, mezi Středomořím a zaalpskými oblastmi, se projevovaly i nadále, jak lze jasně vidět ze statistik shromážděných Evropskou unií. Rozvod je dnes na jihu méně běžný než na severu, stejně jako nesezdaná soužití a nemanželské porody, což možná částečně souvisí s větším lpěním na katolických náboženských normách. Jiné odlišnosti nicméně neukazují stejným směrem a odporují dřívějším trendům. Plodnost je dnes v Itálii a ve Španělsku nižší než v severských zemích, což může mít spojitost s rozšířením pozdějších sňatků (možná přechodný rys) a s delším setrváváním dětí (zejména synů) v domácnosti rodičů, částečně v důsledku vysoké nezaměstnanosti.

Pozdní sňatky souvisejí rovněž se snahou potenciálních partnerů v těchto zemích získat před sňatkem stále více majetku, který bývá považován za nutný k založení nové domácnosti. Shromáždění takového jmění může samozřejmě nějakou dobu trvat. Pozdní sňatky na severozápadě se dříve považovaly za významnou metodu regulace plodnosti; dnes je tato tendence silnější na jihu, což naznačuje, že tyto proměnné jsou mnohem

nezávislejší, méně hluboce „kulturně vázané", než předpokládají mnozí badatelé.

Rozdíly mezi severem a jihem se někdy směšují se dvěma jinými: za prvé s rozdílem mezi severozápadní Evropou a zbytkem světadílu (včetně východu mimo kontinent), na němž se zakládají studie o evropském modelu manželství, kterému se právě přičítá souvislost s úspěchy rozvíjejícího se kapitalismu v těchto oblastech; a za druhé s rozdílem mezi protestantskými a katolickými zeměmi. Rozdíl Sever - Jih či Západ - Východ je podle názoru Maxe Webera a jiných sociologů a historiků spojen „spřízněním volbou" se stejným procesem.

Tento názor je velmi rozšířený. Například jeden historik raného novověku nedávno prohlásil „jedinečný model manželství" preindustriální Evropy - charakterizovaný vyšším sňatkovým věkem u mužů i žen, velkým počtem osob, které do manželství nikdy nevstoupily, a nukleárními domácnostmi s čeledí žijící v domě - za jeden z jevů, které vysvětlují „oddělení ekonomického vývoje industrializující se západní Evropy a zbytku světa v 19. století".[11] Ačkoli tento „jedinečný model" by mohl odlišnost ekonomického vývoje doprovázet, tvrdit, že takový vývoj vysvětluje, je něco zcela jiného a považuji to za značně diskutabilní.

Tento rozdíl mezi severozápadem a zbytkem Evropy byl součástí širšího kontrastu mezi západní Evropou, údajnou kolébkou kapitalismu, a zbytkem světa, pokud jde o průměrnou velikost domácnosti. Pro tu zde byl typický malý počet třígeneračních domácností, brzký odchod dospívajících dětí za prací mimo domov, vyšší sňatkový věk a četnost ne-manželství (tedy celibátu). Průměrná velikost domácnosti se však ukázala jako chatrné měřítko odlišností a jeden z hlavních zastánců tohoto názoru, Hajnal, se později ve svém zkoumání zaměřil spíše na utváření než skladbu domácností. Od hledání význačných rozdílů v průměrné velikosti domácností mezi Západem a Východem se postupně upustilo; ukázalo se totiž, že například v Rusku jsou rodinné jednotky mnohem větší než v Indii - 9,1 osoby ve srovnání s 5 v takzvaných sdružených rodinných domácnostech v Indii, což se blíží číslu pro severozápadní Evropu, na němž se tolik stavělo (tedy „malé, izolované, nukleární

rodině").[12] Pozornost se nyní přesunula na vnitřní strukturu rodinných uskupení, a především na proces utváření domácnosti. Hajnal rozlišuje dvě hlavní formy, které opět zdůrazňují rozdíl Východ - Západ; „systém (utváření) sdružené domácnosti" velkých eurasijských společností na jedné straně v kontrastu k systému severozápadní Evropy na straně druhé. Druhý model vychází z vyššího sňatkového věku u mužů (nad 26 let) i žen (nad 23 let) a z toho, kolik z nich pracovalo před sňatkem pro jiné, často jako čeleď životního cyklu žijící v domácnosti zaměstnavatelů.

V „systémech sdružené rodiny" muži i ženy vstupují do manželství brzy a žijí společně s rodiči manžela - v jedné obytné jednotce tedy bydlí dva či více párů. Ve skutečnosti není tento rozdíl z hlediska struktury v žádném případě absolutní. V současném vzorku z Máhárášter bylo 77 procent domácností nesdružených (tj. neobývaly je dva páry); v dánském vzorku zmiňovaném výše (s. 80) bylo nesdružených domácností 93,4 procenta.

Když lidé v zemědělských společnostech vstupují do manželství brzy, je pravděpodobnější, že jde o „domluvené" sňatky", zatímco když se sňatky uzavírají později, muži a ženy mohou jít do služby, aby si naušetřili na založení vlastní domácnosti, a mají při volbě partnerů větší volnost. Ve velikosti domácností je však jen malý rozdíl, neboť v obou případech dochází k rozdělení původní domácnosti, byť v jiné době. Sdružené domácnosti složené z více než jednoho ženatého či vdaného sourozence se obvykle dělí před smrtí otce či krátce po ní, zatímco nesdružené se rozdělují v době sňatku dětí. Oba typy domácnosti se však v určitém bodě rozdělují, takže v obou systémech existují podobnosti, pokud jde o věk hlavy domácnosti: v době rozdělení bývá nové hlavě domácnosti obvykle kolem třiceti let, což není věk o mnoho vyšší než průměrný mužský sňatkový věk v severozápadní Evropě.[13]

Severozápadní evropský model utváření domácnosti se spojuje nejen s existencí tzv. čeledi životního cyklu, prací „ve službě", pozdními sňatky a nezávislými domácnostmi po sňatku, ale také s výměnkářskými smlouvami zabezpečujícími starší generaci a veřejnou péčí o chudé. Z existence veřejné péče se často vyvozuje, stejně jako z existence služby životní-

ho cyklu (jejíž účastníci zůstávali svobodní, dokud ze služby neodešli), že Evropa měla zvláštní klíč k regulaci plodnosti, která přispívala k ekonomickému rozvoji. Ale veřejná výpomoc chudým byla rozšířeným rysem různých velkých eurasijských společností, které měly i jiné metody, jimiž se regulo-val růst populace.

Uvedený soubor faktorů považoval Hajnal za systém utváření domácnosti, který „se objevil v dějinách lidstva pouze jednou". Podobný závěr však lze učinit z jakéhokoli souboru statisticky relativních proměnných, a připadá mi proto pochybné považovat právě tento soubor za výjimečný, schopný vzniknout pouze jednou a ovlivnit jedinečný vývoj západního kapitalismu. Vede to k etnocentrickým závěrům, které se zdají neudržitelné.

Pokud jde o odlišnosti od jihoevropských rodin, členové cambridgeské skupiny zdůrazňovali kontrast mezi malými domácnostmi západní Evropy a většími v Toskánsku ve 14. a 15. století. Práce na florentském katastru vynesla na světlo dva hlavní rysy: nízký sňatkový věk u žen a velký výskyt vícerodinných domácností.[14] Důsledkem tohoto objevu je oslabení spojitosti mezi severoevropským typem rodiny a „modernizací", neboť jak prohlašují hospodářští historikové, právě v této části Itálie se v Evropě rozvinuly hlavní rysy merkantilního kapitalismu (k podobnému vývoji docházelo i jinde v Eurasii). Ani nízký sňatkový věk u žen, ani větší domácnosti takovému vývoji nebránily. A zmíněné demografické rysy se kromě toho nevyskytovaly v celém Středomoří.

Nedávný výzkum totiž ukazuje, že tyto závěry ohledně sňatkového věku jsou nedostatečné, stejně jako jsou nedostatečné v případě Pyrenejského poloostrova.[15] V Itálii se objevuje velké množství vnitřních variací. V Benátkách v 18. století se sňatky poměrně dlouho odkládaly, až do třiceti let u mužů a devětadvaceti let u žen. V jižní Itálii muži vstupovali do manželství v třiadvaceti, ženy ve dvaceti letech. Zatímco ve Florencii v 15. století docházelo k časným sňatkům, na toskánském venkově se ženy mohly v 18. století vdávat v pětadvaceti či dokonce v sedmadvaceti letech; lidé zde nicméně často žili ve vícerodinných domácnostech, přestože takzvaný „neevropský" model

manželství zanikl do poloviny 17. století. Jak stoupal sňatkový věk, situace se ještě více rozrůzňovala.

Pokud jde o službu, v severoitalských městech v 16. století až polovina mužů a třetina žen strávila několik let života prací v domácnostech jiných lidí, ačkoli ve venkovských oblastech bývalo toto číslo nižší. Tato situace se však radikálně změnila v 17. století a později, kdy počet služebnictva klesl a začaly mezi ním převládat ženy. Na venkově některé typy služby přetrvaly, ale v jižní Itálii byla situace zcela odlišná, neboť zde se obecně naskýtalo méně příležitostí vstoupit do služby, až na Sardinii, pro niž byly také typické pozdní sňatky a významnější role žen. Objevil se názor, že pozdní sňatky a velký počet služebnictva na Sardinii byly důsledkem obecného očekávání, že si lidé prací mimo domov před svatbou našetří na založení vlastní domácnosti. Jak jsme již viděli, mezi těmito dvěma rysy může být rozhodně souvislost. Věkový rozdíl mezi muži a ženami při sňatku byl nevelký a pozice žen byla výhodnější. Na rozdíl od zbytku Itálie měla žena právo na stejný podíl z pozůstalosti rodičů jako muž; jinde ženy dostávaly pouze určitý díl ve formě věna. Jednou z příčin je možná skutečnost, že stejně jako v jiných komunitách, kde muži odcházejí za prací, hrály ženy na Sardinii v rodině významnější roli, než tomu bylo na Sicílii, protože v tamější pastevecké ekonomice muži trávili dlouhá období roku v horách.[16] Za jiné vysvětlení pro pozdní sňatky u mužů i žen na Sardinii, stejně jako pro neolokální domácnosti a službu životního cyklu, se považuje „individualistický" charakter oblasti, přestože tento termín, většinou používaný spíše pro sever Evropy, je značně vágní.[17] Zajímavé je, že právě italští vědci přišli s nejpronikavější kritikou díla historických demografů, pokusili se zpřesnit tyto modely a snažili se prokázat, že většina Itálie (například města na severu) nebyla „neevropská".[18]

Florencie v 15. století se nicméně skutečně blíží „neevropskému" modelu, který přetrval déle mezi městskou střední třídou. Ve venkovských oblastech na jihu převládaly podobně jako na severu neolokální domácnosti a nukleární rodiny, ale domácí služba mimo rodinu se vyskytovala zřídka, protože ženy se vdávaly poměrně brzy. Itálie měla v každém případě zásad-

ní význam pro rozvoj evropské merkantilní ekonomiky i renesance jako takové; souvislost mezi tímto vývojem a vybranými demografickými proměnnými, které se v rámci země různily, je však velice slabá.

Východní Evropa

Nyní bych se chtěl obrátit k odlišnostem mezi západní a východní Evropou, které bývají považovány za přibližně paralelní k rozdílům mezi severem a jihem. O východu se tvrdí, že zde převládal „neevropský model manželství", definovaný časnějšími sňatky, menším počtem osob setrvávajících mimo manželství a většími domácnostmi (či odlišným systémem jejich utváření). Existují zde také relevantní ekologické faktory. Východní Evropa se vyznačovala mnohem menší hustotou obyvatelstva než západní. Během 18. století měly země jako Itálie, Nizozemsko a Belgie více než 46 obyvatel na kilometr čtvereční, zatímco v Británii, Španělsku a střední Evropě to bylo 15 až 46 obyvatel. V jihovýchodní Evropě však žilo v průměru méně než 15 obyvatel na kilometr čtvereční. V první polovině 19. století činila průměrná hustota populace na Balkáně 13,4 na kilometr čtvereční a v celé osmanské říši 10,5 obyvatel na kilometr čtvereční. Nízká hustota populace a hornatá krajina souvisejí s pasteveckým či smíšeným zemědělstvím. Tyto ekonomické systémy na oplátku podporovaly tvorbu větších rodinných uskupení, jaká označuje jeden z významů slova *zadruga*; v jiném smyslu to slovo znamenalo vojenské tábory či větší domácnosti na panstvích, kde bylo vyžadováno pachtovné či robota.[19] Ve všech uvedených systémech hrála roli skutečnost, že na jedno hospodářství (domácnost) bylo potřeba více než jen jednoho muže, aby se získala potřebná pracovní síla.

Bylo by však nebezpečné zveličovat tyto rozdíly tak, jak to činili mnozí badatelé, kteří se soustředili především na západní Evropu a považovali balkánskou *zadrugu* a ruský *mir* za důkazy odvěkého (a „primitivnějšího") kolektivistického ducha těchto národů. Především víme jen málo o rané historii *zadrugy*, která je literárním konceptem 19. století. Když ho prozkoumáme důkladněji, zdá se, že existují specifičtější důvody, aby se objevil v oblasti, v níž je ve skutečnosti převládající formou malá

domácnost. „Hlavní odlišnost," podotýká se v jedné studii, „mezi západoevropskou rodinou a rodinou z jihovýchodní Evropy (či Balkánu) nespočívá ani tak v kvantitativních rozdílech, jako spíše ve faktu, že na Balkáně byla výrazněji rozšířena vícerodinná domácnost a byla delší dobu vývojovým stadiem životního cyklu jednotlivých rodin."[20] Jinými slovy, než došlo k rozdělení domácnosti, generace žily pohromadě déle.

V Bulharsku vstupovala do manželství většina lidí, a to časně, což platilo pro členy všech tamních náboženských obcí, muslimských i křesťanských (jak ortodoxních, tak katolických). Podobně tomu bylo v Rusku, kde se navíc vyskytovaly výrazně větší domácnosti; v oblasti Mišina v roce 1814 bylo 78 procent domácností vícerodinných.[21] V Bulharsku nicméně převládaly jednoduché domácnosti, ačkoli nemusely nutně být ekonomicky a společensky nezávislé (což Sabean prokázal v případě Německa a často to platilo i v jiných venkovských oblastech). Sňatek se skládal ze dvou částí, zásnub a svatby samotné. Zásnuby zahrnovaly jednání o podmínkách sňatku, mezi něž patřil i rodičovský poplatek (či *agarlik*), považovaný za kompenzaci pro rodinu nevěsty.[22] V muslimských manželstvích rovněž hrála roli finanční částka, kterou rodina ženicha přiřkla nevěstě a kterou žena obdržela, pokud její manžel zemřel nebo ji opustil; na Blízkém východě bylo takové opatření běžné.[23] Nevěsta mohla obdržet rovněž šperky nebo dokonce pole či vinici, které manžel nesměl žádat zpátky. Navíc dostávala přímé věno od svých rodičů, sestávající z ošacení, domácích potřeb a velmi často peněz, dobytka a dokonce nemovitostí. Všechno dohromady představovalo její věno, přímé i nepřímé, které posléze přecházelo na její děti, v některých oblastech pouze na dcery.

Sňatkový věk se na venkově a ve městě lišil. V šedesátých letech 19. století byl u mužů ve městech považován za velmi vysoký a ve velkých městech žilo značné množství svobodných mužů. Nicméně ženy se vdávaly dříve než v západní Evropě, v průměru kolem dvaceti let, což odpovídalo „středomořskému modelu", podloženému údaji z toskánských měst. Rozdíl mezi sňatkovým věkem mužů ve městech a na venkově se však vyskytoval jak v západní Evropě, tak v Rusku. Ve městech

muselo mnoho mužů nejdříve dokončit specializované vzdělání a získat dům, než se mohli oženit; vzdělávání a samostatné shromažďování kapitálu tak opět zvyšovaly sňatkový věk.

Je možné, že v některých částech severozápadního Bulharska se až do 13. století udržela praxe *snachčestva*, manželského spolužití tchána se snachou. K tomuto typu soužití docházelo zjevně v případě, že byl otec vdovec a měl velmi mladého syna, kterého oženil se starší dívkou, aby „zapálila v peci" a možná žila jako jeho partnerka. V některých venkovských oblastech nebyly sňatky se staršími nevěstami vůbec neobvyklé. Jedno místní rčení říkalo: „Tam, kde je hodně majetku a málo lidí, se zařídí, aby dívky byly starší než chlapci."[24] Podobné vztahy tchána se snachou známe rovněž z Ruska.[25] Na počátku 19. století „mohli nezletilého chlapce z ekonomických důvodů oženit se starší dívkou a ona se stala milenkou svého tchána (který byl poté nazýván *šokach*)".[26] Taková uspořádání byla méně běžná po zrušení nevolnictví v roce 1861, ale omezený životní prostor musel vždy vést k jistému napětí mezi otcem a snachou, což znamená, že nechvalně proslulé nepřátelské vztahy mezi matkou a snachou mohly být poznamenány rovněž sexuální žárlivostí.

Lidé ze západu považují takové zvyklosti za projevy zneužívání a lze připustit, že zahrnují prvky sexuálního zneužívání (jako možná všechny vztahy mezi starším a mladším partnerem), ačkoli v mnoha případech byl skutečný manžel mladší než jeho nevěsta. Konkrétně tento vztah je však těžké označit za zneužívající, neboť byl institucionalizován a budoucí nevěsta ho patrně očekávala, byť ne vždy vítala. Nicméně nebyla vždycky zcela bezmocná a bez vlastních prostředků. Ruská manželka sice neměla žádný nárok na manželův majetek, ale měla své věno (*pridanoe*, které mohlo zahrnovat pozemky a dobytek) a plody své práce, které pak mohly dědit její dcery.[27]

Praxe předmanželských sexuálních styků, kterou jsme už spojovali s germánskými společnostmi, se vyskytovala také na Ukrajině, kde mladí muži navštěvovali dívky přespávající v létě na senících. Důsledkem takových návštěv bývalo někdy početí a existují jisté neshody o tom, zda se tak zvyšovaly či snižovaly

vyhlídky dívky na manželství - roli nejspíš hrálo hlavně to, zda se s ní otec dítěte chtěl oženit.[28]

Část východní Evropy se ovšem od Západu v jistých ohledech skutečně podstatně lišila. Mnohé domácnosti v Rusku se podobaly západoevropským, a pokud byl někde nadbytek pracovních sil, v 19. století děti nepochybně odcházely pracovat na jiné statky či do továren. V případě, že manželé měli pouze dcery, bylo možné přesvědčit jednoho zetě - jak se dělo i jinde -, aby se nastěhoval do rodinného domu své ženy a vytvořil tak filiacentrický svazek. Projevovala se zde však silnější tendence, aby se muži ženili dříve a mladí manželé začínali společný život v domě rodičů.

V Rusku byla také zjištěna mnohem větší průměrná velikost domácnosti - nejenže byly domácnosti větší než ve zbytku Evropy, ale také než v Indii a Číně.[29] To bylo výrazně „nezápadní". Jak jsme viděli, Hajnal soudí, že statistické údaje ze 17. století pro Uhry spadají do škály sdružené rodiny. V německém Neckarhausenu však v průběhu 18. a 19. století domy často obýval více než jeden manželský pár, v průměru v nich žily 1,4 rodiny. Mezi „domácnostmi sdružených rodin" a těmi ostatními není ovšem až tak výrazný rozdíl. A v každém případě nedělají odlišnosti ve velikosti a utváření domácnosti z Ruska místo méně příznivé pro industrializaci než jiné středoevropské země. Zde jsou totiž větší (rozšířené) domácnosti zjevně spojeny s požadavky státu: když musel muž narukovat, zůstával v rodině bratr nebo možná bratranec, aby se postaral o hospodářství.

Nároky státu či jiných autorit na pracovní sílu vedly ke vzniku větších domácností či skupin spolužijících osob i v jiných oblastech, v minulosti například na Srí Lance. Byl to rovněž případ horských usedlostí v Albánii, kde byla na statku mužská pracovní síla potřebná zároveň na polích v údolích i na pastvinách v kopcích.[30] Ekologie často významně ovlivňuje rodinný život. Distribuce pracovní síly mezi základnou a pobočkami či sezonními tábory pastevců v kopcích je obvyklým rysem horských komunit. Navíc se takové oblasti dosti často nacházely mimo dosah státní moci, a proto musely činit vlastní opatření pro kolektivní obranu či útok, což platilo například u skotských klanů. Větší domácnosti či skupiny spolužijících osob

muselo mnoho mužů nejdříve dokončit specializované vzdělání a získat dům, než se mohli oženit; vzdělávání a samostatné shromažďování kapitálu tak opět zvyšovaly sňatkový věk.

Je možné, že v některých částech severozápadního Bulharska se až do 13. století udržela praxe *snachčestva*, manželského spolužití tchána se snachou. K tomuto typu soužití docházelo zjevně v případě, že byl otec vdovec a měl velmi mladého syna, kterého oženil se starší dívkou, aby „zapálila v peci" a možná žila jako jeho partnerka. V některých venkovských oblastech nebyly sňatky se staršími nevěstami vůbec neobvyklé. Jedno místní rčení říkalo: „Tam, kde je hodně majetku a málo lidí, se zařídí, aby dívky byly starší než chlapci."[24] Podobné vztahy tchána se snachou známe rovněž z Ruska.[25] Na počátku 19. století „mohli nezletilého chlapce z ekonomických důvodů oženit se starší dívkou a ona se stala milenkou svého tchána (který byl poté nazýván *šokach*)".[26] Taková uspořádání byla méně běžná po zrušení nevolnictví v roce 1861, ale omezený životní prostor musel vždy vést k jistému napětí mezi otcem a snachou, což znamená, že nechvalně proslulé nepřátelské vztahy mezi matkou a snachou mohly být poznamenány rovněž sexuální žárlivostí.

Lidé ze západu považují takové zvyklosti za projevy zneužívání a lze připustit, že zahrnují prvky sexuálního zneužívání (jako možná všechny vztahy mezi starším a mladším partnerem), ačkoli v mnoha případech byl skutečný manžel mladší než jeho nevěsta. Konkrétně tento vztah je však těžké označit za zneužívající, neboť byl institucionalizován a budoucí nevěsta ho patrně očekávala, byť ne vždy vítala. Nicméně nebyla vždycky zcela bezmocná a bez vlastních prostředků. Ruská manželka sice neměla žádný nárok na manželův majetek, ale měla své věno (*pridanoe*, které mohlo zahrnovat pozemky a dobytek) a plody své práce, které pak mohly dědit její dcery.[27]

Praxe předmanželských sexuálních styků, kterou jsme už spojovali s germánskými společnostmi, se vyskytovala také na Ukrajině, kde mladí muži navštěvovali dívky přespávající v létě na senících. Důsledkem takových návštěv bývalo někdy početí a existují jisté neshody o tom, zda se tak zvyšovaly či snižovaly

vyhlídky dívky na manželství – roli nejspíš hrálo hlavně to, zda se s ní otec dítěte chtěl oženit.[28]

Část východní Evropy se ovšem od Západu v jistých ohledech skutečně podstatně lišila. Mnohé domácnosti v Rusku se podobaly západoevropským, a pokud byl někde nadbytek pracovních sil, v 19. století děti nepochybně odcházely pracovat na jiné statky či do továren. V případě, že manželé měli pouze dcery, bylo možné přesvědčit jednoho zetě – jak se dělo i jinde –, aby se nastěhoval do rodinného domu své ženy a vytvořil tak filiacentrický svazek. Projevovala se zde však silnější tendence, aby se muži ženili dříve a mladí manželé začínali společný život v domě rodičů.

V Rusku byla také zjištěna mnohem větší průměrná velikost domácnosti – nejenže byly domácnosti větší než ve zbytku Evropy, ale také než v Indii a Číně.[29] To bylo výrazně „nezápadní". Jak jsme viděli, Hajnal soudí, že statistické údaje ze 17. století pro Uhry spadají do škály sdružené rodiny. V německém Neckarhausenu však v průběhu 18. a 19. století domy často obývalo více než jeden manželský pár, v průměru v nich žily 1,4 rodiny. Mezi „domácnostmi sdružených rodin" a těmi ostatními není ovšem až tak výrazný rozdíl. A v každém případě nedělají odlišnosti ve velikosti a utváření domácnosti z Ruska místo méně příznivé pro industrializaci než jiné středoevropské země. Zde jsou totiž větší (rozšířené) domácnosti zjevně spojeny s požadavky státu: když musel muž narukovat, zůstával v rodině bratr nebo možná bratranec, aby se postaral o hospodářství.

Nároky státu či jiných autorit na pracovní sílu vedly ke vzniku větších domácností či skupin spolužijících osob i v jiných oblastech, v minulosti například na Srí Lance. Byl to rovněž případ horských usedlostí v Albánii, kde byla na statku mužská pracovní síla potřebná zároveň na polích v údolích i na pastvinách v kopcích.[30] Ekologie často významně ovlivňuje rodinný život. Distribuce pracovní síly mezi základnou a pobočkami či sezonními tábory pastevců v kopcích je obvyklým rysem horských komunit. Navíc se takové oblasti dosti často nacházely mimo dosah státní moci, a proto musely činit vlastní opatření pro kolektivní obranu či útok, což platilo například u skotských klanů. Větší domácnosti či skupiny spolužijících osob

tedy nebyly nutně znamením „zaostalé" společnosti neschopné přizpůsobit se změnám, ale znakem odlišné ekologie, způsobu života a politické situace.

Katolíci a protestanti

Mnoho autorů se v nedávné době pokoušelo snížit význam vlivu konfesijních rozdílů mezi protestanty a katolíky na manželství a rodinu v době reformace.[31] Reformy považují pouze za pokračování vývoje, k němuž v tomto ohledu došlo už v 15. století. Podle mého názoru se vždy objevovalo napětí mezi tím, co hlásala církev, a tím, co si mnohé rodiny v jistých oblastech života přály nebo to dokonce praktikovaly; napětí, které se projevovalo v činnosti reformátorů, a vlastně v činnosti převážné většiny lidí už dlouho před reformací. Ale pozdější přehodnocení „svaté, nerozlučitelné a dobrovolné" povahy manželství skutečně mělo významné důsledky. Když kongregace odmítly názory koncilů, které byly v rozporu s psaným slovem božím, manželství ztratilo charakter svátosti a zeslábla autorita církevních soudů, dohled církve nad manželstvím se uvolnil. V tomto ohledu se otevřely dveře ke světštější verzi manželství. Přesněji řečeno umožnilo to (nejprve pouze omezeně) rozvod a následný opakovaný sňatek; stanovily se jasné hranice duchovního příbuzenství, alespoň v jeho pojetí jako překážky sňatku, a drasticky se omezil rozsah zapovězených příbuzenských stupňů jak v pokrevním, tak sešvagřeném příbuzenství. Také byl zavržen celý systém výjimek a dispensů a změnilo se pojetí souhlasu se sňatkem, kněžského celibátu a celé složité soustavy mnišských i laických řádů, která ovlivňovala osudy mužů i žen (jak to jasně osvětlila Florence Nightingaleová), rodinné strategie i metody, které jezuité a jiné řády využívaly k získávání majetku.[32] Všechny tyto faktory do různé míry působily na rodinný život, včetně manželství, a zdá se krátkozraké přistupovat k této otázce převážně z hlediska velmi široce vymezených rysů manželství, které platí nejen pro protestanty a katolíky, ale pro většinu jiných náboženských hnutí a komunit. V Německu každopádně existovalo konfesijní rozdělení zvláštního druhu, díky vysoké roztříštěnosti tamějších politických a náboženských režimů. Je těžké si představit, že by jednotlivé náboženské skupiny podobně

sdílely kostely nebo střídaly biskupy například v Nové Anglii, ve Skotsku či v Severním Irsku. Konfesijní rozdíly začaly hrát v těchto oblastech mimořádně významnou roli, a to i v otázkách rodinného života.

V předchozí kapitole jsem se zmínil o odlišnostech mezi protestantskou a katolickou Evropou, které podle mého názoru mají náboženský rozměr a souvisí s finanční podporou, jíž katolická církev potřebovala, aby udržela svou rozsáhlou organizaci. Protestanti zrušili některá zásadní omezení, která církev dříve na manželství kladla. V případě anglikánské církve (nikoli však kalvínské) byly dokonce možné sňatky mezi bratranci a sestřenicemi prvního stupně, ačkoli povolení sňatku s manželkou zemřelého bratra trvalo déle (neboť právě tohoto zákazu využil Jindřich VIII., aby se zbavil nechtěné manželky). V mnoha protestantských komunitách nebyl rozvod o nic snadnější, a přestože se raní novokřtěnci vrátili ke starozákonním praktikám, jako je například polygynie, brzy od nich upustili – mormoni se ovšem tohoto zvyku přidrželi déle, dokud nebyl postaven vládou Spojených států mimo zákon. V těchto oblastech života už Písmo neposkytovalo spolehlivé vodítko pro ty, kdo hlásali návrat k původním svatým textům.

Mezi reformátory se objevoval sklon zdůrazňovat větší odpovědnost rodičů za děti, což však neukončilo praxi předávání nemluvňat kojným, která místy přetrvala až do 20. století.[33] Zmenšil se však rozsah ústavní péče o děti neprovdaných matek (rodičů samoživitelů), neboť se kladla větší odpovědnost právě na matku a předpokládaného otce. Kláštery byly zrušeny, jeptišky už nepomáhaly vést dobročinné ústavy a školy a starší ženy, zejména vdovy, už v komunitě nehrály tak velkou roli.

V protestantských zemích zpočátku existoval jasně vyjádřený důraz na souhlas rodičů se sňatkem, jaký v praxi převládal v zemích katolických (což se katolická církev usilovně pokoušela změnit). Od poloviny 17. století se tato otázka postupně otevřela po celé Evropě a tématu volby partnera se chopilo mnoho romanopisců, a to nejen autorů „romancí", nýbrž i významných spisovatelů, jako například Richardson ve své *Clarisse*. Mezi literaturou a skutečností zůstávala ovšem i nadále značná

propast, neboť volba byla vždy limitována „mezemi vhodnosti".[34] Rodičovský vliv „měl možná přímý vztah k výši finanční částky, kterou byli ochotni do manželství svých dětí investovat, a k tomu, zda tyto děti žily doma..."[35] To znamenalo, že aristokracie musela volit mezi dlouhodobou náklonností a rodinnými zájmy na jedné straně a „krátkodobou vášní vzniklou v pomíjivém světě dvora".[36] Jinými slovy mezi povinností na jedné a „láskou" na druhé straně.

Způsob obživy

Množství odlišností vyskytujících se v rámci Evropy přímo souvisí se způsobem obživy. Objevil se názor, že pacht byl spojen s růstem počtu vícerodinných domácností, neboť pozemkoví vlastníci měli zájem na maximálním zvýšení počtu pracovních sil potřebných k obdělávání půdy, ačkoli tato otázka nepochybně zůstává otevřená i jiným řešením.[37] Někteří badatelé tvrdí, že rozšíření námezdní práce v zemědělství v 18. a 19. století vedlo obyvatele k životu v menších, méně komplexních rodinných jednotkách. Už jsem se zmiňoval, že významnější role žen na Sardinii se přičítá pasteveckému způsobu života, při němž byl muž během dlouhých období mimo domov. Totéž platilo i jinde, například v rybářských komunitách (v Katalánsku či u Severního moře), nebo v oblastech, kde docházelo k sezonní migraci mužů, jako v Rouergue a v Aveyronu.[38]

V 19. století bylo ve Francii více žen zaměstnáno v zemědělství, v Anglii zase v domácí službě; tento rozdíl odrážel rozdíl v ekonomice, neboť ve Francii byl větší počet drobných hospodářství. Ženy ve Francii hrají i dnes důležitější úlohu ve vnější ekonomice než v Anglii. V roce 1981 přispívaly k celkovému příjmu domácnosti 34 procenty, zatímco v Británii činilo v roce 1984 srovnatelné číslo u pracujících vdaných žen jen 24 procent.[39]

Před více než padesáti lety americký sociolog George Homans rozvinul několik názorů francouzského historika Marka Blocha a definoval pro západní Evropu v pozdním středověku dva systémy zemědělství - za prvé systém „otevřených polí", pro nějž bylo typické obdělávání orné půdy rozdělené mezi jed-

notlivé vesničany a v němž měli jednotlivci nárok na část společných pozemků, za druhé pak izolované statky roztroušené v lesnatých rovinatých krajích.[40] V prvním systému žili jednotlivci v uzavřených vesnicích a obdělávali pozemky, které mohly uživit pouze jednu rodinu. Mladší synové byli nuceni zůstat svobodní, oženit se s „dědičkami" s nárokem na půdu, odejít „žďářit", tedy hledat možnosti obdělávání nové, ještě nevyklučené půdy, přejít do jiných zaměstnání ve městech nebo se živit jako migrující nádeníci. Za těchto podmínek bývaly domácnosti zákonitě menší a příbuzní žili daleko od sebe. V rovinatých oblastech neplatila pro velikost domácnosti stejná omezení; usedlost mohlo obývat více osob nebo se příbuzní mohli usadit poblíž. Vliv těchto dvou systémů na rodinné vztahy byl dalekosáhlý. V systému „otevřených polí" se častěji uplatňoval princip primogenitury - pozemek se nedělil a zdědil ho jediný syn či potomek. V lesnatých rovinách byl rozšířenější princip podílnického dědictví, které vedlo k aktivnějšímu obchodu s půdou.

Na severoitalském venkově v 18. a 19. století rovněž existovaly dva hlavní systémy využívání půdy a každý z nich ovlivňoval rodinu jiným způsobem. Tam, kde byla půda rozdělená na malé usedlosti, které rolníci vlastnili nebo si je pronajímali, tvořila domácnost jedinou pracovní jednotku a ženy měly jen malou autonomii, ačkoli někdy pracovaly na polích společně s muži. Při sňatku dostávaly věno, ale z hlediska majetku byly rovnoprávné pouze do té míry, jak to stanovoval Napoleonův zákoník, jehož články potvrdil po sjednocení Itálie i Občanský zákoník z roku 1865. V důsledku změn v zákonech začal být ženám přiznáván podíl na „novém dědictví", tedy na nově nabytém majetku, ačkoli tato praxe do některých odlehlejších oblastí pronikla až po druhé světové válce. Tam, kde byly venkovské rodiny pouze spotřebními jednotkami a samy nevlastnily ani si nepronajímaly půdu, byla autonomie žen větší; mohly pracovat jako námezdní síly, ačkoli za nižší mzdu než muži. Malý či žádný majetek často znamenal vyšší míru nezávislosti a oproštění se od různých omezení. Větší svobodě v chování se na druhé straně těšili i někteří aristokraté, kteří vlastnili rozsáhlé majetky; „třída" byla vždycky důležitým rozměrem rodinného života ve stratifikovaných společnostech jak v Evropě, tak v Asii.[41]

V pachtýřských rodinách na severu vedla krize z počátku 18. století k vědomé snaze vyhnout se „proletarizaci" a k uplatňovaným strategiím patřilo zvyšování počtu mužů mezi pracovní silou, odkládání sňatků a tlak na neprovdané ženy, aby opustily domov. V takových domácnostech žilo výrazně více mužů než žen, přičemž některé ženy odcházely pracovat na jiné statky, ale většina se vydávala do měst, kde měly ženy početní převahu, jak tomu v Evropě bývalo často. Stěhovaly se i vdovy, zejména do středisek textilní výroby. Někteří zaměstnavatelé dokonce budovali poblíž svých továren ubytovny pro ženy, které někdy bývaly jediným výdělečně činným členem rodiny. V případě, že se do blízkosti továren stěhovali muži, nebo migrovali ještě dále, musely ženy často převzít jejich povinnosti v hospodářství; stejně jako za války docházelo k feminizaci pracovní síly. Oběma způsoby tak ženy získávaly stále větší nezávislost.

O vztahu mezi rodinou a výrobním systémem lze samozřejmě napsat mnohem více a některými aspekty tohoto jevu se budu zabývat v závěrečných kapitolách. Stejně jako majetek je i způsob obživy důležitý pro pochopení odlišností a změn ve struktuře rodiny. Zde jsem uvedl pouze několik případů typických pro starší období.

Válka a revoluce

Nakonec bych se chtěl zmínit o odlišnostech jiného druhu, původně omezených v čase a vyvolaných dějinnými zvraty - totiž o vlivu revolucí a válek na rodinu. Revoluční hnutí si často kladla za cíl radikálně změnit charakter rodinného života, podobně jako radikální náboženské skupiny. To byl v Evropě případ nástupu protestantismu. Rozpuštění katolické církve v tudorovské Anglii vyvolalo situaci, v níž si ani duchovní, ani obyčejní lidé nebyli jistí mnoha normami rodinného života, zejména pokud jde o omezení a zákazy ohledně sňatků, které církev zavedla. Když alžbětinská anglikánská církev vytvořila a prosadila vlastní pravidla, byl postupně opět nastolen řád. Nová nařízení byla v určitých ohledech duchem bližší tajným přáním lidu, ačkoli reformátoři o nich rovněž vedli velké teologické diskuse.

Světský ekvivalent této revoluce se odehrál o přibližně 250 let později ve Francii. Roku 1789 se manželství stalo světskou institucí v tom smyslu, že sňatek už nevyžadoval církevní posvěcení, ačkoli učinit z manželství svátost nebylo zakázáno. Vynechání církevního obřadu nebylo pouze otázkou rituálu. Manželství, která legalizoval stát, mohla být také rozvázána. Rozvod nebyl jenom možný, ale považoval se za ochranu proti svazkům dojednaným rodiči a partnerům vnuceným. Změnil se celý systém dědictví; primogenitura byla zrušena ve snaze oslabit moc elit vlastnících půdu a nejen synům, ale i dcerám byl přiznán stejný nárok na dědictví, což v oblastech na jihu země vyvolalo velký chaos.[42] Stejně jako v Číně (1911) a v Rusku (1917) se revoluční hnutí snažilo změnit nejen společnost obecně, ale také strukturu rodiny.

Válka zasahovala do rodinného života podobně, byť spíše mimochodem, než záměrně. Některé z nedávných změn v evropské rodině se přičítají velkým válkám, k nimž došlo v první polovině 20. století. Války měly vždycky dopad na rodinu a rozvrat, který v rodinách působily, se stal námětem nesčetných filmů a románů. Válka rozehnala členy rodiny, vystavila muže nebezpečí smrti a ženy riziku znásilnění či prostituce. Ta druhá hrozba se dramaticky zvyšuje, pokud muži bojují v cizině a ženy se o sebe musejí postarat samy. V minulých dobách se většiny evropských válek účastnil relativně malý počet osob, takže do rodinného života zasahovaly v mnohem menší míře. Jak jsme viděli, v Rusku platila v určitých obdobích povinnost, že jeden muž z rolnické domácnosti musí vstoupit do armády. To vedlo k vytváření větších domácností a možná i k rovnoprávnějšímu vztahu mezi partnery. S vojenskými faktory nepochybně souvisela i polyandrie Nayarů z Kéraly a Sinhálců ze Srí Lanky. Náboženské války v období reformace však postihly mnohem větší počet lidí a měly dalekosáhlejší důsledky pro rodinný život, jak nám připomíná Brechtova *Matka Kuráž*. Ještě více to platí o dvou světových válkách 20. století, které vedly k dlouhodobému odloučení manželů, k odkládání sňatků a zakládání rodin, k rozšíření nevěry, prostituce a rozvodu, tedy vlastně k úpadku právě těch hodnot, za jejichž zachování se ve válce údajně bojovalo.

Jasně to vyplývá ze situace během druhé světové války a nápravných opatření, která byla v Itálii přijata po jejím skončení. Během války se „rodiny ocitly pod strašlivým tlakem, neboť, když muži odešli bojovat nebo se ocitli v zajateckých táborech, ženy a mladé dívky ve městech na jihu (...) byly nuceny k prostituci a děti z průmyslového severu musely opustit své matky a odjet na venkov, aby byly v bezpečí před bombardováním. Italská rodina, jak napsal jeden kněz na počátku roku 1946 do listu *La Civiltà Cattolica*, ‚prošla odsouzeníhodnou zkázou a profanací'."[43] Na prvním kongresu křesťanských demokratů v roce 1946 jeden významný politik vyzval svou stranu, aby bojovala za budoucnost křesťanské rodiny: „Neviditelná a tichá atomová bomba zničila rodinnou jednotku. Rodina, pokud již není zcela roztříštěná, se dnes shromažďuje spíše kolem rozhlasu (...), než kolem domácího krbu." Zejména ženy se měly snažit bránit rodinu zevnitř, proti státu, který jim odváděl manžely a bratry do války, a proti ateistickému školství a zkaženosti ulice.

Ale změny nebyly pouze destruktivní. Odedávna platilo, že kdykoli muži odešli do války, ženy hrály v domácnosti, v ekonomice, a dokonce i v politice větší roli. Eleanora Aragonská řídila ve Ferraře státní záležitosti, když byl její manžel mimo domov jako *condottiere*. Stejný posun v tradičních mužských a ženských rolích se objevuje i v jiných situacích, kdy jsou muži dlouhodobě nepřítomni. Ženy tvořily ve válečných obdobích „záložní armádu". Vykonávaly mnoho činností jinak vyhrazených pro muže, a přestože s demobilizací mnoho pracovních míst zaniklo, tato zkušenost poznamenala strukturu dělby práce pohlaví; vznikl precedens. V Basutu v Jižní Africe ženy přebírají orbu, když muži pracují v dolech; v přímořských rybářských komunitách často stejně jako v jiných podobných oblastech, kde dochází k dlouhodobé či jen krátkodobé migraci pracovní síly, mají ženy mnohem silnější společenskou pozici. V takových situacích se pochopitelně zmenšuje role manžela v rodině a úloha žen nabírá na významu. Během napoleonských válek, když muži odešli bojovat, se objevilo více pracovních příležitostí pro ženy a ukázalo se, jak jsou pro ekonomiku důležité, čímž se otevřela cesta změně. Rovněž se zlepšily jejich organizační schopnosti při vedení domácnosti: potravin a spotřebního

zboží byl nedostatek a ceny stoupaly - například cena chleba. Při naprostém nedostatku základních potřeb bylo třeba značné vynalézavosti, aby se rodina uživila, ale zároveň bylo pro ty, kdo zůstali doma, více práce.

Rozhodně platí, že první světová válka uspíšila přiznání volebního práva ženám ve Velké Británii a povolení adopce ve Francii. První skutečnost přímo souvisela s rolí, jakou ženy za války sehrály, a o volebním právu pro ženy se široce diskutovalo také ve Francii, Irsku, Německu i jinde v Evropě; druhý fakt souvisel s potřebou péče o děti těch, kdo za války zahynuli. Konec války na druhé straně často znamenal tlak na návrat k dřívějším (rodinným) hodnotám, na opětovné nastolení předválečného stavu věcí. Po druhé světové válce k tomu došlo ve většině Evropy, nejen v Itálii, a radikální hnutí šedesátých let 20. století ve svém důrazu na mezilidské vztahy v jistém smyslu představovala reakci na tuto skutečnost. Nejednoznačnost válečné zkušenosti - a do určité míry i revolucí - spočívala v tom, že tyto události vedly k zásadním změnám, ale mír s sebou nesl zároveň snahu o návrat k původnímu stavu.

Po celé Evropě nacházíme v rodinném životě mnoho podobností, což je důsledek nejprve křesťanství, později rozsáhlých socioekonomických změn a dnes paralelních trendů a celoevropských tlaků. Jsou zde však také významné faktory přispívající k odlišnostem: společenská třída, náboženství, způsob obživy a zeměpisné dimenze Východ - Západ a zejména Sever - Jih, ačkoli ve Středomoří se vyskytuje mnoho variací na společná témata. Nyní je však čas vrátit se ke společným rysům a tomu, jak na ně působil socioekonomický vývoj.

IX.
Protoindustrializace a industrializace

V dřívějších dobách se rodina v Evropě přizpůsobovala dvěma významným a částečně protikladným faktorům – za prvé převážně zemědělské ekonomice relativně pokročilého typu, která je založena především na obdělávání půdy a na řadě kultigenů a řemesel rozvinutých po době bronzové; za druhé pravidlům křesťanské církve a jejímu úsilí ustavit se jako „velká organizace". Společnosti po době bronzové byly stratifikované ve vztahu k půdě a měly i významné obchodní a řemeslné sektory, což vedlo ke vzniku řady různých rodinných a dokonce i „nerodinných" konstelací. Ty zahrnovaly například klérus, zejména mnichy a jeptišky (což ortodoxní a protestantské církve změnily), významný počet neženatých mužů a neprovdaných žen (obvykle žijících v domácnosti příbuzných) a osoby, které někdy dříve tvořily součást rodiny (vdovy a opuštěné manželky, jež někdy žily samy). Tlaky směřující proti rodinným hodnotám dokazuje i vysoký počet dětí zabíjených v raném věku, a to jak na Západě, tak na Východě.[1]

Početně převažující typ rodiny, který byl až dosud ústředním bodem mé analýzy, tvořila venkovská rodina s přístupem k půdě, ačkoli v jejím případě existovaly podstatné rozdíly mezi bohatými a chudými rolníky. Kromě toho musíme brát v úvahu třídu lenních pánů a bezzemků.[2] Každá z těchto skupin sledovala různé varianty strategií manželství a dědictví, spojovala lidi se zdroji či s neexistencí těchto zdrojů. U kupců a řemeslníků se charakter zdrojů různil, a tudíž se různily i rodinné vztahy a strategie, neboť šlo převážně o rodinné podniky. Jistou představu o variantách objevujících se v městském prostředí

si můžeme vytvořit ze zpráv týkajících se Florencie ve století patnáctém a Gentu ve století čtrnáctém.[3]

Nástup buržoazie a venkovský proletariát

V období renesance se tyto rozdíly ještě prohloubily. Konsolidace pozemkové držby vedla ke zvýšení počtu dělníků-bezzemků a chudých rolníků na venkově a vyvolala silnější migraci do měst. Rozvoj obchodu, služeb, manufakturní výroby a profesionálního sektoru, včetně služeb lékařů a právníků, znamenal expanzi buržoazie. Nacházíme zde tedy dva významné rysy předjímající budoucí vývoj. Na jedné straně docházelo k růstu střední třídy, přičemž její způsob rodinného života a její normy získávaly stále větší váhu; na druhé straně došlo k proletarizaci velkého počtu pracovních sil, neboť zemědělství ztratilo ústřední roli v ekonomice.

Tímto vývojem prošly do různé míry všechny velké eurasijské společnosti, jak sílil obchod nejen uvnitř významných oblastí, ale i mezi nimi – v Číně, v Indii a na Blízkém východě a o něco později v Evropě, jejíž ekonomika prodělala v pozdním středověku přerod. S rozvojem měst nabíral na síle i městský proletariát a řemeslnické sektory. Většina produkce, zejména ve vzkvétajícím textilnictví, však vznikala spíše na venkově, než ve městě a v diverzifikaci hospodářství hrály významnou roli ženy. Domácí výrobu hedvábí v Číně živil export (po Hedvábné stezce) i obrovský domácí trh; z Indie se bavlněné látky vyvážely do Indonésie a Indočíny dlouho předtím, než se objevily na Západě, kde jejich nápodoba vedla přímo k mechanizaci výroby bavlny během průmyslové revoluce.

V Evropě byla domácí výroba textilu rovněž už dlouho součástí obchodní činnosti. Podobně jako v Indii vedla tato výroba ke vzniku nákladnického systému, v němž kupci dodávali venkovským rodinám materiál na předení a tkaní. Význam tohoto způsobu obživy vzrostl, když se omezil přístup lidí k půdě a vznikly širší trhy. To bylo součástí procesu protoindustrializace, při němž došlo k proletarizaci části venkovské pracovní síly. První manufaktury, využívající vodní energii, vznikaly převážně na venkově, což vedlo k dramatickým změnám v životě mnoha lidí a později k silné migraci do měst, neboť v továrnách

se začalo vyrábět zboží efektivněji. Tento proces zase způsobil růst nové městské dělnické třídy.

Změna v ekonomice byla jen jedním rysem situace, která ovlivňovala utváření rodiny. Na venkově zůstávala „tradiční" rodinná struktura převážně beze změn. Jak bylo vysledováno ve Francii, v tomto sektoru se rodinný život ubíral i nadále stejným směrem jako dříve.[4]

Zavedených rodinných strategií se víceméně držela také aristokracie, ačkoli náboženské změny a sekularizace rodiny ji zasáhly podobně jako zbytek populace. Rozvoj ekonomiky a systémů poznání však znamenal především velkou expanzi střední třídy, a jak stoupal její význam, prosazovaly se ve společnosti i její rodinné normy. Koneckonců ovládala všechny základní komunikační systémy, jejichž prostřednictvím bylo možné normy předávat jiným skupinám. Ne zcela nevnímavý proletariát například ochotně přejímal myšlenky jako morální mateřství a rodinná mzda, a podobně tomu bylo i s jinými normami městského rodinného života.

Takzvaná střední třída nebyla v žádném případě homogenní: na nejvyšších příčkách stáli majitelé podniků, jejichž rodinný život získával určitý dynastický charakter, jak bylo popsáno v případě rodiny Motteových z Roubaix na severu Francie či v pamětech podnikatelů, jako byl Schlumberger z východofrancouzských Mylhúz. Pro tuto vrstvu bylo typické, že se početní členové rozšířené rodiny scházeli u velkolepých nedělních obědů.[5] Střed této třídy tvořili manažeři a odborníci, závislí spíše na příjmu, než na kapitálu. Pod nimi stála drobná buržoazie, složená z maloobchodníků, kupců a úředníků. Počet jejích příslušníků rostl v souvislosti s rozvojem průmyslové spotřební společnosti, v níž museli dělníci kupovat předměty každodenní potřeby i méně nezbytné zboží v mnohem větším měřítku než dosud.

Role, kterou tyto různorodé skupiny v průběhu doby hrály, se změnila za průmyslové revoluce, kdy došlo k zásadnímu omezení významu aristokracie a pozemkové šlechty a k velkému rozmachu městské buržoazie ve všech jejích formách. Ale posun v životním stylu a rodinném životě nejvíce poznamenal obyvatele venkova. Jejich způsob života se změnil (v Anglii více než například ve Francii), když téměř vymizelo rolnictvo

a z obyvatel venkova se za protoindustrializace stali domácí malovýrobci, a později, na konci 18. století, za industrializace, tovární dělníci.

Protoindustrializace

Počátek protoindustriálních aktivit v Evropě začali historikové nedávno klást do 16. století. Ve skutečnosti se prvky protoindustrializace objevovaly již dlouho předtím, například v hrnčířství (keramika s vytlačovaným vzorem vyráběná v jižní Galii ve 2. století n. l., která se vyvážela na sever Británie a na jih Indie). Takové výrobní procesy hluboce ovlivňovaly povahu rodinného života jejich účastníků, což se týkalo i práce řemeslníků a kupců.

Soustřeďme se však na skutečné předběžné fáze vývoje průmyslové výroby v Evropě, zejména v Anglii, které probíhaly od 16. do počátku 19. století.[6] Ty se někdy popisují jako industrializace před továrním systémem a doprovázela je proletarizace části venkovské pracovní síly. Šlo o druh podnikání, který zahrnoval úzké spojení mezi domácí produkcí založenou na rodinném hospodaření a kapitalistickou organizací obchodu prostřednictvím nákladnického systému a obchodování na trhu.[7] Výrobce byl vždy přímo či nepřímo závislý na kapitálu kupce.

Za nezbytnou podmínku tohoto vývoje se považuje vznik velké skupiny nezaměstnaných venkovských obyvatel spojený s poptávkou světového trhu po masově vyráběných řemeslných produktech - proces, který přesunul výrobu na venkov.[8] Venkovští dělníci už nemuseli brát v úvahu poměr mezi dostupnou půdou a velikostí rodiny, což je rys rolnických domácností všude na světě. Dokonce i v zemědělství se však dala tato překážka překonat, neboť „nadbytečné" děti mohly migrovat nebo obdělávat novou půdu; kromě toho se ve vesnicích vždy vyskytoval jistý počet bezzemků či malorolníků, kteří museli prodávat svou práci těm, kdo měli přímý přístup k půdě. V protoindustriální výrobě ženy a děti pracovaly doma, například při tkaní. Čím více dětí člověk měl, tím více pracovní síly bylo k dispozici pro domácí výrobu, neboť dětská práce byla „kapitálem chudého člověka". Proto v rodinách domácích výrobců odcházelo méně dětí do služby než v jiných venkovských domácnostech, sňatko-

vý věk se snížil (neexistovaly už stejné důvody sňatek odkládat) a domácnosti byly větší. Evropský model manželství prodělal dalekosáhlé změny.

Změnila se rovněž role žen. V minulosti byly některé ženy vždy „produktivně" zaměstnané, nikoli pouze vedením domácnosti, ale prací na statku. Někdy dokonce zcela přebíraly jeho řízení. Pokud hospodář neměl syna, který by se stal jeho nástupcem, bylo běžné, že na statku zůstala vdova či dcera, která převzala veškerou odpovědnost za vedení hospodářství. Jiné ženy pracovaly jako dojičky nebo jako „služebné v hospodářství".

Služebnictvo se obvykle najímalo na výročních trzích nebo se rekrutovalo z chudých dětí, které se poslaly do učení na místní statky. Ty měly v Anglii povinnost je přijmout, i když tato praxe v průběhu 18. století převážně vymizela. Tendence hledat práci mimo domov se někdy považuje, byť dosti nepřesvědčivě, za kritický faktor ve vývoji mobility pracovní síly potřebné pro rozvoj průmyslového kapitalismu, alespoň ve srovnání s Čínou. Jeden historik nedávno přišel s tím, že nikoli technická nedostatečnost ani nepoměr mezi populací a zdroji, nýbrž právě neschopnost čínských žen pracovat mimo domov zabránila většímu rozšíření strojů vyžadujícímu využití ženské práce mimo domácnost, tedy industrializaci. Uvádí se, že čínským ženám v tom bránila konfuciánská etika, kterou stát prosazoval jako prostředek společenského dohledu. V manufakturách na zpracování bavlny v jižní Číně však ženy pracovaly. To vedlo jejich původní rodiny k tomu, aby si dělaly nárok na jejich pracovní sílu dokonce i po sňatku.

Situace na venkově se v době protoindustrializace rychle měnila. V Anglii bylo na počátku 18. století přibližně 30 procent půdy v rukou malých vlastníků, o sto let později to však bylo už jen 10 procent. Do poloviny 18. století většina obyvatelstva nadále nepracovala v zemědělství. Města rostla pozoruhodnou rychlostí, ale mnoho nadbytečné pracovní síly zůstávalo na venkově. Ke stejnému sledu událostí docházelo, byť pomaleji, i jinde v Evropě. Protože se v zemědělství nabízelo méně pracovních příležitostí, byla volná pracovní síla pro „domácí práci" ihned k dispozici.

Ve Flandrech v 18. století právě v chudších oblastech docházelo k rychlejšímu růstu venkovského průmyslu i populace, což souviselo s nižším věkem při prvním sňatku, a tento trend se projevil rovněž zvýšením počtu křtů.[9] Tento vývoj s sebou rovněž přinesl pokles reálných příjmů.[10] Růst počtu obyvatel tedy v uvedené situaci představuje zároveň příčinu i následek.

Sexualita

Někdy se rovněž hledaly souvislosti mezi novými pracovními podmínkami domácí výroby a proměnou pojetí sexuality. Když lidé obou pohlaví pracují společně, poznamenává jeden komentátor, „tráví čas planými hovory, které vyvolávají chtíč a lascivitu a vedou k podvádění a zlodějství".[11] V Anglii i ve Francii se snížil věk počátku sexuální aktivity i vstupu do manželství a modely chování mužů i žen byly postupně stále podobnější.[12] Nicméně mezi potomky řemeslníků či rolníků vlastnících majetek, který bylo možno zdědit, v Anglii i ve Francii v 19. století přetrvaly dřívější modely manželství.[13] Tvrzení o změně pojetí sexuality v podmínkách domácí výroby odporují zjištěním těch historiků, kteří soudí, že k velkým posunům v sexuálním a rodinném životě došlo teprve v závěru 18. století a lze je přičítat „tržní mentalitě" nastupujícího kapitalismu a osvobozujícímu vlivu námezdní práce na ženy.[14]

Ženská práce

Pokud jde o ženskou práci, v zemědělství i v jiných „tradičních" oblastech k ekonomice domácnosti vždy přispíval jak manžel, tak manželka. To, k čemu došlo s rozvojem protoindustriální činnosti, nebylo tedy úplné novum, spíše se rozšířila již existující praxe. Jakmile se muži začali více angažovat v manufakturách, platilo to i pro ženy a děti; aby se rodina uživila, museli se na práci podílet všichni. Úplné vyvázání z výdělečné činnosti, ať už kvůli domácnosti, nebo vzdělání, nebylo dosud možné. Tento fakt měl zásadní vliv na mzdy, které lidé dostávali, neboť byli odměňováni na rodinné bázi; pro domácí (či lépe domácnostní) výrobu je typické, že rodina závisí na práci či mzdě všech svých členů.

Scelování obecních pozemků v Anglii i v jiných oblastech, zdokonalování zemědělské výroby a růst počtu obyvatel v druhé polovině 18. století znamenaly, že po zmizení sdílených zdrojů a vzniku větších, lépe organizovaných hospodářství mohlo méně venkovských obyvatel pracovat na vlastních pozemcích. Mnozí hledali zaměstnání jinde, a protože nádeníci by jen obtížně uživili rodinu sami, ženy a děti musely přispívat svou prací, jak to dělaly dříve při práci na vlastním.

Nedostatek pracovních příležitostí v zemědělství vedl k tomu, že jak ženy, tak muži hledali a získávali zaměstnání v řemeslné výrobě či v manufakturách, ale zaměřovali se na práci, která se dala převážně vykonávat doma. Jiné ženy pracovaly na polích nebo v dolech. Velcí sedláci v té době bohatli, ale chalupníci a další, kteří byli částečně závislí na obecní půdě, chudli. Dokonce i pokud se stále ještě vyskytovala nějaká námezdní práce pro muže, ženy se na zemědělských činnostech přestaly podílet v té míře, v jaké ji dělaly dříve. To bylo obzvlášť tvrdé pro osamělé matky, ale příspěvek vdaných žen do rodinného rozpočtu také nebyl zanedbatelný, zejména na jihu Anglie, neboť mzdy mužů byly nízké a cena chleba stoupala už dlouho před napoleonskými válkami. Nové „kapitalistické" zemědělství poskytovalo jistý prostor pro zaměstnávání žen jako nádenic, zejména během válek, kdy byla šestina mužské pracovní síly odvedena do armády. Výše ženských mezd se rovnala polovině mzdy mužů a v některých oborech bylo zaměstnávání žen výhodnější. Ani válka však nedokázala vstřebat veškerou nadbytečnou pracovní sílu – míra nezaměstnanosti na venkově v prvních letech 19. století prudce stoupla a mnoho lidí upadlo do bídy.

Před průmyslovou revolucí ženy sice pracovaly v manufakturách, ale málokdy dostávaly vlastní mzdu; v 18. století se odměna za práci obvykle vyplácela rodině jako celku. Mnohé ženy však v rodinách nežily; vysoká úmrtnost znamenala velký počet vdov a z farních záznamů vyplývá, že existovalo množství opuštěných manželek a svobodných matek, které se musely živit samy nebo se musely nechat někým živit.[15] Ženská práce byla špatně placená a nabídka převažovala nad poptávkou, zejména v Londýně, kde se mnoho nezaměstnaných dívek muselo obrátit k prostituci, aby si vydělaly na živobytí.

Pokud ženy pracovaly za mzdu v domácí výrobě, převážně přebíraly ty úkoly, na nichž se částečně podílely již dříve. Ruční předení, na němž závisela textilní výroba, bylo již dlouho doménou žen a dětí. Příze, kterou vyráběly, byla částečně určena pro domácí spotřebu, ale dokonce i v domorodých státech v severní Ghaně předly bavlnu ženy a příze, pro domácí potřebu i na prodej, pak byla posílána specializovaným tkalcům-mužům. Když se ve středověké Evropě rozšířil obchod s látkami, získalo předení vlny strategický význam. Velká poptávka po látkách znamenala spoustu práce pro přadleny; v 18. století téměř všechny ženy a děti v lidnatých hrabstvích Norfolk a Suffolk předly, avšak příze, kterou vyrobily, přesto nestačila pokrýt potřeby norwichských tkalců, kteří museli místní zdroje doplňovat dovozem.[16] V tomto století tvořil „téměř na každém statku a ve většině chalup kolovrat či přeslice běžnou součást domácího zařízení". Někteří vyráběli přízi z vlastního lnu či vlny, jiní surovinu nakupovali a přízi pak prodávali, ale většina byla zaměstnána v nákladnickém systému – za mzdu zpracovávala materiál patřící zaměstnavateli. Jak se nákladnický systém rozrůstal, sílil také venkovský proletariát. V 17. století byly mzdy za tuto práci nízké, ale v následujícím století se postupně zvyšovaly, alespoň do zavedení strojové výroby po roce 1770, i když výše mezd neustále kolísala.

Rodinný život

Jakým způsobem ovlivnila tato změna v systému domácí výroby venkovskou rodinu? Samozřejmě dávala jiný rozměr vztahům rodičů a dětí. Když děti musely tak těžce pracovat, zbýval jen malý prostor pro „objevení dětství" a používání hraček, spojovaných se střední třídou. Děti získaly větší „ekonomickou hodnotu" než při práci v zemědělství, což byl jeden z důvodů pro růst průměrné velikosti rodiny v druhé polovině 18. století. Když rodina nedisponovala žádným majetkem, který by se musel dělit prostřednictvím věna či dědictví, nebyl už důvod omezovat počet dětí.[17] Z jednoho vzorku rozpočtů pro období 1790–1865 vyplývá, že s výjimkou zemědělské práce za nízké mzdy příjem dětí přesahoval příjem manželek.[18]

Vztah mezi manželem a manželkou byl z nutnosti funkčnější, než tomu bylo v případě středních a vyšších vrstev; zakládal se na spolupráci nebo na výrobních činnostech, které se vzájemně doplňovaly. Práce celé rodiny byla zaměřena na zaměstnavatele a na trh – jelikož se už většina lidí nemohla uživit z toho, co se urodilo na jejich půdě, museli získávat hotovost (nebo zboží) prodejem svých výrobků. Mužská práce sama o sobě nepřinášela takový příjem, který by rodinu uživil; musela ji doplňovat práce ženy a dětí, což bylo dříve běžné na venkově, kde bývala pracovní zátěž žen často ještě vyšší. Rodiče, kteří zůstali sami, si vydělávali na živobytí s většími obtížemi. Teprve s rozvojem průmyslové výroby, která vedla k vyšším výdělkům, bylo možné, aby někteří jedinci (obvykle muži) sami vydělávali „rodinnou mzdu", tedy mzdu, která byla dostatečně vysoká na to, aby uživila celou rodinu.

Industrializace

Zakládání továren v Anglii kolem roku 1780 změnilo situaci venkovského proletariátu ještě více, a to díky mechanizaci, která přinesla masovou výrobu bavlněných textilií a byla provázena migrací dělníků do nových průmyslových center. Nové továrny rychle vytlačily nákladnický systém typický pro textilnictví za protoindustrializace.

Reformy výrobních systémů se rychle rozšířily do Evropy a ještě rychleji do Nové Anglie, která kopírovala nejen nové metody, ale lákala i zkušené odborníky. A právě na evropském zámoří bych rád ilustroval, jaký měla industrializace na rodinu dopad. Počátek průmyslové revoluce ve Spojených státech bývá spojován s rozvojem jedné výrobny bavlny v Pawtucketu na Rhode Islandu v roce 1790. Pawtucket byl loďařským centrem, takže tam již existovalo množství přidružených manufaktur nutných k založení a rozvoji tovární výroby a místní lidé měli zkušenosti s technologií vodního pohonu. Došlo také na pokusy mechanizovat výrobu podle modelu zavedeného v Anglii, ale podrobnosti některých postupů nebyly dosud zcela známy a především chyběla znalost takových metod vedení továrny, které by zajistily plynulou výrobu. Situace se změnila s příchodem Samuela Slatera, jenž prošel důkladným manažerským výcvikem v anglickém hrabství Derbyshire, ale v Novém světě spatřoval více příležitostí. Tam ho zaměstnal Moses Brown, kvakerský obchodník z Providence, a Slater začal shánět potřebné stroje a zavádět systém tovární výroby.

Ačkoli systém sám byl v pořádku, pracovní síla, která v něm měla pracovat, nebyla dostatečně zkušená. Na základě svých zkušeností z Anglie Slater zaměstnal při obsluze strojů děti ve věku sedm až dvanáct let, které rozhodně nepocházely pouze z chudých rodin. Koncem roku 1792 založil se svými společníky vlastní podnik, Old Slater Mill, první úspěšnou továrnu na zpracování bavlny založenou v Americe, v níž zdokonalil využití Arkwrightových strojů ze šedesátých let 18. století. Arkwrightův systém vycházel z Hargreavesova vynálezu spřádacího stroje *jenny* mezi lety 1763 a 1768, který byl doplněn dopřádacím strojem poháněným energií velkého vodního kola. Změna měla dalekosáhlý dopad. „V jeho /Arkwrightově/ výrobně v Cromfordu z roku 1771 se dalo upříst za den více příze, než dokázali všichni ruční předláci z Rhode Islandu upříst za rok."[19] Slater se zaměřil na výrobu jednoduchých materiálů ve velkém množství. Zpočátku dělal jen malé pokroky, ale od roku 1794 vzniklo v okolí během dvanácti let osmdesát sedm továren na zpracování bavlny.

Moses Brown, který se na rozdíl od svého bratra odmítl podílet na obchodování s otroky, považoval svou továrnu za slibný zdroj pracovních příležitostí pro ženy i děti, které by jinak nenašly žádné zaměstnání. Kromě toho se obratné prsty malých dětí k určitým úkolům, například navazování přetržených vláken, hodily mnohem lépe. V dekretu Generálního soudu kolonie Massachusetts Bay se už v roce 1641 navrhovalo, že by děti posílané pást dobytek měly být „zaměstnány také jinou, nástrojovou činností jako je předení (...) pletení, hrubé tkaní atd."[20] Využívání této laciné pracovní síly v manufakturní výrobě umožnilo raným podnikatelům zakládat a se ziskem provozovat vlastní továrny.

Ačkoli mnohé z prvních výroben byly jen rozšířením domácí produkce, práce v manufakturách se svou povahou lišila od dřívější dětské práce, ať na farmě, či v domě, kde byly děti součástí rodiny. V továrně pracovaly mimo domov, vykonávaly

velmi jednotvárné úkoly a dohlížel na ně někdo jiný než rodiče. V důsledku toho bývaly do výroben najímány celé rodiny, často z okolních farem, což poskytovalo venkovským obyvatelům výrazně vyšší příjmy. Do práce se tak zapojily nejen děti, ale rodiny jako celek. Běžný dobový inzerát v místních novinách zněl takto: „Hledáme deset až dvanáct dobrých a řádných rodin sestávajících ze čtyř až pěti dětí od devíti do šestnácti let věku pro práci ve výrobně na zpracování bavlny poblíž Providence."[21] Tímto způsobem se rozvíjela průmyslová společnost. Zaměstnávání celých rodin vedlo k budování továrních osad a někteří zaměstnavatelé dokonce zakládali pro děti školy. Takové školy předcházely veřejné péči o vzdělání, zajišťované státem, a později je přebíraly církevní spolky. Pokud však děti mohly vydělávat, jen málokdy byly posílány do školy celodenně – v roce 1796 založil Slater pro své zaměstnance nedělní školu, kde se vyučovalo čtení, psaní a počty. Všichni zaměstnavatelé se jeho příkladem ovšem neřídili a rodiny samy o vyloučení dětí z práce za účelem vzdělání příliš neusilovaly, neboť měly za to, že by bez dětského příjmu nepřežily. V roce 1881 psala reformátorka Elizabeth Buffan Chaceová o „té vrstvě našich obyvatel, která se učí spoléhat na to, že jim práce mladých chlapců a děvčat zajistí nejen chléb, ale i rum a tabák".

Zaměstnávání na rodinném základě vedlo ke stále se zvyšující závislosti na dětské práci a pochopitelně podporovalo plodnost. Více dětí znamenalo větší příjem, což byla situace, která se měla radikálně změnit s rozvojem celodenního vzdělávání. Zatím děti pracovaly mnoho hodin denně v prostředí velmi odlišném od jejich dřívějšího venkovského domova. Právě tento kontrast vedl mnohé reformátory k boji za kratší pracovní dobu a lepší pracovní podmínky, ale odpor zaměstnavatelů byl silný; rhodeislandský textilní průmysl akceptoval desetihodinový pracovní den až v roce 1885, a to jen kvůli tomu, že zaměstnavatelé uznali potřebu vzdělání, které mělo motivovat „řádné chudé". V roce 1882 byla městům uložena povinnost založit bezplatné veřejné školy a o dvanáct let později vznikl výbor továrních inspektorů, kteří měli kontrolovat pracovní podmínky. Práce osob mladších šestnácti let však byla postavena mimo zákon až v roce 1938.

Ženská práce

Soudí se, že nástup industrializace vedl ke zvýšení poptávky po ženské a dětské práci a podporoval plodnost. Vysokou plodnost však na druhé straně vyvažoval podíl žen a dětí na průmyslové výrobě, která zvyšovala jejich úmrtnost. Podmínky bydlení bývaly, jak si povšiml Engels, často velmi ubohé. V první polovině 19. století byly natolik špatné, že úmrtnost ve městech převyšovala úmrtnost na venkově o 20 až 25 procent.

V 18. století nebyla ženská práce v manufakturách omezena jen na textilnictví a domácí práci; ženy se zapojovaly do mnoha řemesel a živností, ať už samy za sebe, nebo jako vdané ženy spolupracující s manželem. Ale až na určité obory vedené převážně ženami „se účast žen na činnosti v obchodní sféře během období průmyslové revoluce spíše omezovala".[22] Toto omezování se částečně přičítá reorganizaci provázené ekonomickými změnami, většímu bohatství, oddělení domova od práce a zvýšení kapitálu potřebného k podnikání, což znamenalo, že malí výrobci už nevlastnili (ani si nenajímali) výrobní prostředky. Důsledky akumulace bohatství se projevovaly od konce 17. století, zprvu mezi aristokratkami, které se nyní méně zajímaly o správu svých panství. Později, na počátku 18. století, mohla manželka ctižádostivého obchodníka usilovat o život v nečinnosti, aby byla považována za dámu. „Chovají se, jako by se styděly, že jsou manželkami obchodníků," napsal Defoe.[23] Později, s nástupem industrializace, tento ideál převzali i zámožnější členové dělnické třídy, ale rovněž reformátoři, kteří jej interpretovali jako „morální mateřství" a větší závazek ženy vůči dětem, domovu a manželovi.

Následkem toho se začalo prosazovat pojetí otce jako jediného živitele rodiny, které v 18. století mimo nejvyšší vrstvy ještě vůbec neexistovalo. Tento trend podpořily vysoké mzdy vyplácené v továrnách, vymizení mnoha „tradičních" ženských pracovních činností, úsilí odborů i viktoriánské názory na postavení manželky, které tento vývoj doprovázely. Mnohým ženám bylo tedy umožněno (nebo byly nuceny) věnovat se pouze práci v domácnosti. Soustředily se na výchovu dětí včetně dohledu na jejich školní vzdělání mimo domov, které, ačkoli povinným se stalo teprve od sedmdesátých let 19. století, bylo už od počátku století stále dostupnější.

Industrializace začala nejdříve v bavlnářství, které se rozvíjelo v 18. století v důsledku zvýšené poptávky po indické bavlně, o níž se zmiňoval Defoe, a později díky nižším cenám průmyslově vyráběného zboží. Tkalci bavlny byli muži, ale každý tkadlec potřeboval tři až osm osob, aby mu připravovaly přízi, což byl úkol, který mohla v systému domácí výroby vykonávat jeho vlastní rodina nebo osoby zvenčí, ale v každém případě ho vykonávaly ženy. Některé z nich pak v této práci pokračovaly i v podmínkách průmyslové výroby.

Továrna a ruční práce

Průmyslová revoluce vedla k zániku tradiční domácí výroby, což přimělo některé ženy, zejména neprovdané, aby hledaly zaměstnání v nových továrnách. Většina továrních dělníků, včetně žen, dostávala vyšší mzdu než kdy dříve, měla lepší jídlo a ošacení a těšila se vyšší životní úrovni.[24] Průmyslová revoluce „znamenala skutečný pokrok" v tom, že muži byli nyní placeni na rodinné bázi, což připravovalo cestu „modernějšímu pojetí dělby práce, v němž výchovou dětí a péčí o domácnost přináší žena do rodiny dostatečný ekonomický příspěvek".[25] „Modernost" v tomto ohledu nevydržela dlouho. Tato reorganizace nicméně znamenala, že mnoho vdaných žen ztratilo ekonomickou nezávislost, i v té omezené míře, v jaké ji dříve měly. Ale svobodná žena zaměstnaná v továrně na tom byla nyní lépe, dostávala vlastní mzdu a stala se „svou vlastní paní". Otázka „pracovních podmínek žen" byla v obecném povědomí, zejména když zákony o práci v továrnách zlepšily pracovní prostředí a vyloučily ženy z některých fyzicky náročnějších zaměstnání, například z hornictví a slévárenství. Jiné ženy pracovaly za nízké mzdy v domácí výrobě (zejména v Anglii)[26] nebo se živily prostitucí. Dělnice v továrnách však hleděly svrchu jak na tato zaměstnání, tak na život v ústraní a nečinnosti. V továrnách pracovaly převážně svobodné ženy: přestože obvykle bydlely u rodičů, placeny byly jako jednotlivci a jejich mzdy byly někdy srovnatelné s mužskými příjmy.[27] Raní viktoriáni si ovšem přáli vyloučit ženy z tovární práce úplně a v některých případech k tomu také došlo. Ale ženy ze střední třídy zároveň bojovaly za právo na nezávislost, vzdělání a výcvik a za pracovní příležitosti v průmyslu a odborných

profesích. Rodinný život této střední třídy, který se stal jádrem mnoha historických studií rodiny, se velmi lišil od života většiny venkovských i městských dělníků.

Po zavedení spřádacích strojů se snížily mzdy za ruční práci, ačkoli roli v tom sehrál i levnější dovoz z Irska. V důsledku napoleonských válek stouply ceny potravin, a to ve stejnou dobu, kdy kvůli scelování pozemků začali obyvatelé venkova hledat zdroje příjmů mimo zemědělství. Snížení mezd znamenalo pro mnohé rodiny katastrofu, obzvláště pro ty, které potřebovaly ženský příjem, aby pokryly základní životní potřeby. Prvním odvětvím, které snížení mezd za ruční práci postihlo, bylo právě bavlnářství. Když se začala zavádět strojová výroba, muži i ženy z okolí nových továren často dostávali vyšší mzdy než dříve. Avšak u nových spřádacích strojů ženy postupně stále více nahrazovali muži, i když v bavlnářství pro ně zůstávaly dostupné jiné pracovní příležitosti, včetně tkaní.[28] Tato změna nejvíce postihla obyvatele odlehlejších vesnic, kde neexistovala k místní ruční práci žádná alternativa.

Vlnařský průmysl existoval déle než bavlnářství, neboť bavlna se musela dovážet. Od 14. století byly ženy zaměstnávány ve všech odvětvích vlnařství a byly přijímány i jako učnice. Jakmile byl tento průmysl lépe organizován, ženy byly z některých oborů opět vyloučeny, protože představovaly pro muže konkurenci. Zabývaly se převážně mykáním a předením vlny, zejména pokud jejich muže zaměstnávali obchodníci s látkami mimo domov. Rozsah tkalcovského průmyslu byl obrovský. Objevil se názor, že „pravděpodobně v celé Anglii neexistovalo jediné město, vesnice či osada (...), které by někdy v historii nebyly spojeny s výrobou látek".[29] V důsledku toho existovala značná poptávka po ženské práci, která začala klesat s rozmachem oděvnických dílen a se zaváděním nových strojů; mezi lety 1795 a 1825 tkalcovství z chalup postupně mizelo a do roku 1850 zanikl tento způsob výroby úplně.

Chudoba

Průmyslová revoluce vyvolala radikální změny v rodinné ekonomice. Jednotná rodinná mzda zanikla a ženy prakticky ztratily možnost výdělečné práce z domova. Ve venkovských

oblastech se celkové příjmy rodiny značně zmenšily; počty chudých na konci 18. století vzrostly a nějakou dobu trvalo, než se mzdy mužů této změně přizpůsobily.

V Anglii byla pomoc nezaměstnaným už implicitně obsažena ve „starém" chudinském zákoně. Kromě materiální podpory však systém příspěvků farnosti umožňoval, aby dorovnávala nízké mzdy, což vedlo k tomu, že někteří zaměstnavatelé úmyslně platili své zaměstnance nedostatečně s vědomím, že jim přispěje farnost. Tyto extrémně nízké mzdy byly jedním ze způsobů zneužívání systému, kterým měly reformy z roku 1834 zabránit.

Nový chudinský zákon z roku 1834 v Anglii zrušil systém materiální podpory „do domu" a příspěvků ke mzdě; jedinou alternativou byl napříště chudobinec. Očekávalo se, že po zrušení příspěvků a omezení veřejné pomoci mzdy vzrostou, k tomu však nedošlo okamžitě. Mnohé ženy a děti tedy musely hledat zaměstnání mimo domov. Vyhledávaly převážně práci v domácnosti, která byla snazší, nebo v továrnách, kde se nabízely lepší mzdy. Odměny za práci v zemědělství byly vždycky nízké, neboť zaměstnavatelé považovali ženský příjem za pouhý doplněk k výdělku muže. Námezdná práce vdaných žen, která přispívala k obživě rodiny, tedy zároveň sloužila k udržení nízkých mezd pro muže i ženy, a nepoměr mezi mužskou a ženskou mzdou zase připravoval muže o práci.[30] Podobný důsledek mohly mít nízké mzdy i pro některé ženy. Zdá se, že větší dostupnost pomoci pro chudé vedla k poklesu počtu žen pracujících v pletařském průmyslu na jihu Anglie, kde je odrazovala malá výše odměny.[31]

Mobilita

Industrializace vyžadovala, aby dělníci opouštěli své původní domovy a stěhovali do okolí továren. Mobilita byla nezbytná proto, aby mohli využít nových pracovních příležitostí. Při prvotním přesunu do města či průmyslového střediska měli k dispozici síť širších příbuzenských vztahů, jak bylo prokázáno v případě hrabství Lancashire (a také při zaoceánské migraci).[32] Jiné skupiny příslušníků dělnické třídy, například v Bethnal Greenu, rovněž využívaly příbuzenských svazků, aby vytvoři-

ly v novém bydlišti podpůrnou síť, ale v převážné většině zde hrály významnější roli sousedské vztahy. Často se tvrdí, že malá nukleární rodina je obzvlášť vhodným systémem pro kapitalistickou výrobu, neboť umožňuje lidem stěhovat se za prací tam, kde se práce nabízí, a shromažďovat majetek jen pro sebe. I když to může platit v případě dělníků, pro podnikatele s jejich relativně stálým kapitálem, vlastnictvím výrobních prostředků a touhou předat své jmění rodinným příslušníkům, které mohli využívat jako zaměstnance či ke zvyšování kapitálu, zůstávaly širší příbuzenské svazky i nadále velmi důležité. Velká část kapitalistického podnikání závisela na rodinných poutech, což platilo jak pro italské bankéře v tudorovské Anglii, tak pro správní rady obchodních domů Sainsbury či Marks and Spencer. Ať už sociologové prohlašují cokoli, neexistují žádné důkazy, že by velmi široké a pevné příbuzenské svazky čínských, indických či japonských byznysmenů bránily těmto lidem v kapitalistickém podnikání, ať obchodním, nebo průmyslovém. Západní představa, vyjádřená v myšlence, že by průmyslovou činnost měla řídit anonymní mnohonárodní byrokracie (jako důsledek „revoluce managementu"), zamlžila správné zhodnocení role, kterou ve velké části průmyslových a obchodních aktivit hrálo právě příbuzenství.

Druhá průmyslová revoluce

Industrializace a modernizace jsou z analytického hlediska dva odlišné procesy.[33] Na základě Rostowovy teorie se první z nich často definuje v pojmech růstu (růst reálných příjmů na osobu), druhý pak v pojmech racionality a maximalizace (vlastní zájem). Já kladu první termín do souvislosti s tovární výrobou poháněnou vodou a párou a druhý považuji za pohyblivý cíl, z analytického hlediska nepříliš užitečný. Moderní rodinu už dnes nelze interpretovat tak, jak to dělali Pinchbeck či Stone, zatímco Giddensova koncepce je sice všeobecná, ale vágní a těžko uchopitelná. Rozvoj industrializace v Anglii se často spojuje s nedostatkem dřeva a závislostí na uhlí (jako náhradě za uhlí dřevěné), které se odtud vyváželo už ve středověku. Právě s těžbou uhlí souvisely tři čtvrtiny patentů registrovaných v letech 1561–1668 a tento trend nakonec vyvrcholil vynálezem

vodních čerpadel a parního stroje. Zásadně důležitý pro tento vývoj nebyl jen vynález parního stroje, ale také vysoké pece na koks a později vznik železnice. To vše bylo založeno na vzkvétajícím železářství a výrazně zdokonalených technologiích zpracování bavlny, které vedly ke vzniku továrního systému.

Postavení venkovských žen se v důsledku industrializace radikálně změnilo. Ačkoli během zemědělské revoluce v 18. století podíl ženské práce na statcích vzrostl, v druhé a třetí dekádě 19. století už byly ženy zaměstnávány převážně při lehčích zemědělských pracích. Šlo částečně o důsledek probuzení veřejného povědomí, pokud jde o ženskou fyzickou sílu, částečně protestů žen samotných a částečně nástupu zemědělských strojů. V té době rovněž zesílila poptávka po pracovní síle ve městech, takže do konce 19. století ženy téměř přestaly být zaměstnávány v zemědělství jako výdělečně činné osoby. Mzdy mužů vzrostly, zejména po vzniku Odborového svazu zemědělských dělníků (*Agricultural Labourers Union*) v sedmdesátých letech 18. století. K této změně přispělo i rozšíření strojů a přesun od orby k pastevectví v důsledku dovozu levné kukuřice z Nového světa, což vedlo ke zvýšení počtu malých usedlostí a rozvoji mlékařství.

Dělnické komunity

Pokud jde o města, kam se přesunula velká část obyvatel, počáteční dezorganizaci dělnických čtvrtí v severní Anglii popsal barvitým způsobem Engels. Po této fázi se podmínky bydlení zlepšily a opět se vytvořily stabilnější dělnické komunity. S tím souvisela sílící tendence k uzavírání manželských svazků v rámci nejbližšího okolí a dominantní roli v tomto prostředí začaly hrát instituce soustředěné kolem žen a zaměřené na vzájemnou výpomoc mezi sousedy. Ty byly dobře popsány v případě Londýna a souvisely s charakterem tovární práce a převahou rodin, jejichž středem byla matka.[34] Slovy jednoho historika „soukromý patriarchát" ze světa městského dělnictva téměř vymizel: „manžel se často musel cítit jako slon v porcelánu, vyloučený z emociálních proudů rodiny (...) Manželka (...) udržovala životně důležité kontakty vzájemné sousedské výpomoci, jednala s bytnými a sociálními pracovníky a dohlížela na

vzdělání dětí." Týdenní rozpočet domácnosti spravovala žena a londýnští smírčí soudci někdy mluvili o manželce jako „hlavě rodiny".[35] Tato „hlava" také nesla největší odpovědnost za obživu rodiny, možná i na úkor sebe samotné. Muž, který trávil celý den mimo domov v práci, večer nacházel společnost v hospodě, což byl zvyk, který přispíval k domácímu násilí. Tento příklon k matrifokalitě se v Anglii projevil v 19. století, kdy se bilaterální příbuzenské sítě obrátily tímto směrem - 66 procent vdov žilo se svými dcerami (což byl rovněž případ vdov v raném novověku) a 57 procent manželských párů bydlelo poblíž příbuzných manželky.[36]

Matrifokalita

Studie rodinných vztahů mezi dělnictvem zdůrazňují přetrvávající pouto mezi matkou a dcerou. Bylo pro ně typické, že dceřina domácnost se po sňatku nacházela poblíž bydliště matky, což starší ženě umožňovalo hrát významnou roli v péči o vnoučata (ve východní Evropě i na Západě), zatímco dcera pracovala nebo odešla nakupovat. Tento vztah je psychologicky silný kvůli identifikaci dvou ženských generací, zejména po porodech, kdy mají obě matky za sebou stejný prožitek. Mladší často spoléhá na zkušenosti či podporu té starší a starší zase na společnost své dcery a její rodiny. Takto pojatý vztah k babičce z matčiny strany je pro dítě samozřejmě v každém ohledu mnohem silnější než vztah k rodičům otce, kteří jsou pro matku jen vyvdanými, nikoli rodnými příbuznými, a takové vnímání příbuzenských vazeb se přenáší na další generaci. Tento blízký vztah zdůrazňovaly studie dělnických komunit v londýnském Bethnal Greenu a na Ship Street v Liverpoolu, zatímco převaha „matrifokálních rodin" byla prokázána nejen v Karibiku a mezi americkými černochy, ale mezi rodinami z „nižších vrstev" i v jiných oblastech světa.[37] V některých krajích tuto blízkost odrážejí i příbuzenské termíny, například výraz *nana* v jižní Anglii a *mémé* ve Francii je téměř výlučně vyhrazen pro matčinu matku, nikoli babičku z otcovy strany.[38] Nenaznačuje to snad spíše matriarchální, než patriarchální rozměr?[39] Roli žen jako manažerek domácnosti a stále nezávislejších činitelů v „kapitalistických" společnos-

tech bychom rozhodně neměli podceňovat. Vytrvalé popisování tohoto systému vágním termínem „patriarchát" je však výrazem právě takového podceňování.

Muži na okraji?

V matrifokálních strukturách zůstávají muži poněkud stranou, na rozdíl od tradičních matrilineárních systémů (zahrnujících klanovou organizaci, dědictví atd.), kde mají obvykle významnou roli jako „matčini bratři". Tato „marginalita" se může často rovnat „nezodpovědnosti". Nakolik je „nezodpovědnost otců" typická pro moderní průmyslovou společnost v širším měřítku? Nezávislé příjmy z práce nepochybně umožnily mladší generaci zbavit se do značné míry rodičovské kontroly a uvolnilo se i ekonomické pouto mezi manžely. Sňatek už nadále nezahrnoval převod „produktivního" majetku. To, co se mezi generacemi předávalo nyní, mělo méně kritický význam pro život jednotlivce a věno vystřídaly jiné formy pomoci ze strany rodičů (vzdělání či zakoupení domu).[40] Tato změna s sebou přinesla i uvolnění dohledu nad sňatky dětí a časnější nezávislost potomků. Mateřství na plný úvazek přispělo ke kvalitnějšímu vzdělání dětí, které začalo být v Evropě v sedmdesátých letech 19. století dostupné téměř všem, a vyhlídkám následujících generací se přikládala velká váha. Tento vývoj, který prakticky ukončil působení dětí na trhu práce (učení bylo v rozporu se zaměstnáním), znamenal, že kvalitnější vzdělání získávali nejen muži, ale i ženy. Později v 19. století začaly být ženy najímány na nová úřednická místa vzniklá v souvislosti rozvojem průmyslu a státní správy, případně jako učitelky či ošetřovatelky (alespoň dokud se nevdaly). Když měli mladí lidé vlastní příjmy, mohli si snáz založit domácnost a vybrat si partnera, který už nutně nemusel být společníkem na celý život.[41] Při větší mobilitě obyvatel mohl muž přivést ženu do jiného stavu a potom odejít za jinou prací v jiném městě (pokud jde o způsob ukončení zaměstnání, dobrovolný odchod pracovníka převládal nad výpovědí ze strany zaměstnavatele, kromě období hospodářských krizí). Tento vývoj byl zaznamenán už v 18. století. „Zdá se, že opuštění otcem představovalo významný faktor v nárůstu počtu nemanželských dětí (...) V šesti německých

vesnicích v první polovině 18. století dvě třetiny partnerů, kteří první dítě počali mimo manželství, nakonec uzavřeli sňatek, o sto let později to učinilo pouze něco přes polovinu takových párů."[42] Je toto trend, který přešel ve fenomén „nepřítomných otců", marginalitu mužů v mnoha dělnických a černošských komunitách současnosti? Ačkoli je nepochybně velký rozdíl mezi tím, když se muž neožení s těhotnou milenkou, a tím, že se nestará o děti narozené v dlouhodobém vztahu, důsledky ve formě rodin složených z jednoho rodiče a jeho potomků mohou být podobné.

Rozvod

Volnost při výběru manželského partnera implikuje možnost ukončení svazku. Přechod jurisdikce nad rozvody v Anglii v roce 1857 z církevních na laické soudy původně zasáhl pouze středostavovské páry. Mezi dělníky docházelo k rozlukám a opouštění rodiny již dlouho, ale křesťanská církev do té doby až na pár výjimek rozvody a opakované sňatky nepřipouštěla. Rozvod se postupně stával dostupným pro stále více párů, načež se rozšířil v celé populaci, takže začaly být možné i opakované sňatky a nesezdané soužití partnerů.

Volné soužití nesezdaných partnerů

Mimomanželské vztahy, včetně těch, v nichž se rodí děti, nejsou jediným rysem moderní rodiny a manželství, který se vyskytoval v osobních vztazích mezi dělnickou třídou již dříve. Lidé z této vrstvy často projevovali jistou neochotu vstupovat do formálních svazků. Nesezdaná soužití byla známá vždycky, ale mnohem běžnějšími se stala mezi dělnictvem z počátku 19. století, které se snažilo vyhnout velkým výdajům za svatbu a zároveň jakémukoli trvalému závazku. Z církevního sňatku se prakticky nemohl vyvázat nikdo kromě bohatých a mocných. Ale svazky uzavřené ústní dohodou bylo možné rozpustit neformálně, „prodejem manželky" nebo obráceným překročením koštěte, které novomanželé překračovali při sňatku.[43] To se změnilo ve 20. století, kdy většina dělnické třídy přejala morální normy buržoazní rodiny a tato rodina zase převzala některé zvyklosti dosud známé pouze z nižších vrstev. Napří-

klad věno, kromě toho, které si novomanželé našetřili sami, zaniklo nejprve mezi zemědělskými dělníky, kteří měli vlastní příjmy, a později mezi proletariátem, který závisel spíše na mzdě než na kapitálu. Na počátku 20. století praxe předávání věna téměř vymizela i mezi britskou střední vrstvou, ačkoli ve Francii a v jižní Evropě přetrvávala ve střední třídě déle.[44]

Pokles plodnosti

Ženy postupně přestaly pracovat v mnoha průmyslových odvětvích, například v hornictví, částečně kvůli nátlaku ze strany mužů, kteří soudili, že ženská práce snižuje jejich mzdy, částečně díky úsilí reformátorů a částečně kvůli odporu žen samotných. Nadále ženy pracovaly jen v několika oborech, například v textilnictví (mezi těmito ženami došlo k poklesu plodnosti). Za druhé průmyslové revoluce se ženám, z nichž mnohé dosáhly jistého vzdělání, otevřely nové možnosti. Pronikly do úřednických profesí, které postupem času víceméně převzaly. Od osmdesátých let 19. století stále více kancelářských prací vykonávaly ženy - v některých městech až čtvrtinu - a úředníci-muži protestovali proti této „urážce své mužnosti".[45] Ženy rovněž ovládly takové obory jako ošetřovatelství a učitelství na základních školách. Několika ženám se podařilo získat univerzitní vzdělání, které jim umožnilo vstoupit do „svobodných povolání".

Od poslední dekády 19. století klesala plodnost v celé severozápadní Evropě (ačkoli ve Francii začal tento proces již dříve). V letech 1890-1920 se v nadpoloviční většině evropských zemí plodnost snížila o více než 10 procent. V tomto období došlo ke zdokonalení metod antikoncepce a manželské páry z horních a středních vrstev jich začaly využívat, ačkoli mezi dělnickou třídu tyto prostředky pronikly až ve dvacátých letech 20. století. Nicméně pokles plodnosti mezi dělníky, i v nesezdaných soužitích, začal již dříve, jako důsledek „přirozených" metod.

Snížení plodnosti má očividně jistou spojitost s rozšířením ženské práce mimo domov, a ještě větší s poklesem dětské úmrtnosti - je-li dětská úmrtnost vysoká, rodiče někdy počet potomků „rekompenzují". Plodnost však klesala už před velkým nárůstem počtu „zaměstnaných žen". Tento nárůst z dané situace vzešel, nepředcházel jí, a postupně vedl k současné situaci, kdy je v Británii více zaměstnaných žen (mnohé na částečný úvazek) než mužů, což představuje pozoruhodný zvrat, v němž by Engels mohl spatřovat znepokojivé oslabení mužů. Ačkoli ekonomické faktory jako výše ženských mezd a měnící se povaha „práce" hrají svou roli, musíme tento vývoj vnímat rovněž v souvislosti se vzděláním žen a s tlakem ženských hnutí, stejně jako s úvahami o rovnoprávnosti, které se například odrazily v britském zákoně o odstranění nerovnosti pohlaví z roku 1919. Ale abychom se vrátili k předchozímu tématu - ať už kapitalismus kladl na rodinu jakékoli požadavky, ve velkých eurasijských společnostech neexistovaly pouze tzv. „patriarchální" tendence, ale rovněž dlouho přetrvávající hierarchický systém, v němž bylo důležité zachovat postavení nejen synů, ale i dcer. Nemusely být nutně rovny mužům, ale měly se rozhodně odlišovat od dcer z nižších vrstev a dostat možnost uzavřít sňatek na stejné či vyšší společenské úrovni (hypergamie). Pokud trvám na existenci tohoto jevu, který byl podle mého názoru jedním z dlouhodobých rysů evropské rodiny, nesnažím se tím v žádném případě hlásat, že by rodina byla neměnná. Chtěl bych pouze upozornit, že takové strukturní prvky mohou hrát ve spojení s politickými a ekonomickými faktory v rodinných strategiích určitou roli.[47] To, co jsem nazval „rozptylnou devolucí", se přizpůsobuje novým okolnostem, přičemž se tak někdy vytváří protiproud ke směru společenského vývoje - protiproud, který má svou vlastní vývojovou logiku i jistou míru nezávislosti, udržovanou lidskými činiteli, jejichž zájmy jsou v sázce.

Velikost rodiny

Předchozí fáze vysoké plodnosti skončila s nástupem druhé průmyslové revoluce, zahájené masovým nasazením parních strojů, zejména na železnicích. Druhá průmyslová revoluce začala kolem roku 1873 „řadou technologických průlomů a rychlým vývojem nových produktů v ocelářství, chemickém průmyslu, elektrotechnice a při využívání spalovacích motorů".[48] V tomto období převzalo Německo roli vedoucí průmyslové velmoci v Evropě, kterou dříve hrála Anglie, a Spojené státy zaujaly toto postavení v celosvětovém měřítku. Soudí

se, že tento posun vedl k zavedení výrobního režimu s „intenzivním využíváním pracovní síly, který se opíral o kratší pracovní týden a klidnější, pravidelnější rytmus práce pod důkladnějším dohledem".[49] Na tuto situaci reagovaly dělnické páry vytvořením intenzivní rodinné ekonomiky, v níž se muži stávali stále častěji jedinými živiteli, zatímco manželky se soustředily na péči o rodinu. Idea „morálního mateřství" se ve společnosti rozšířila, když vyšší produktivita způsobila zvýšení mezd, které už nyní mohly sloužit jako dostatečný rodinný příjem.

Za industrializace bylo zaměstnáno v zemědělství jen malé procento obyvatelstva; ani lidé, kteří museli pracovat za mzdu, ať už na statcích, či v jiných oborech, již neusilovali o získání přístupu k výrobním prostředkům pro své děti. Počet obyvatel postupně rostl. Humanitární aktivity, strach z konkurence a touha po pokroku vyloučily děti z práce a očekávalo se, že se budou celodenně vzdělávat ve školách. Jejich přínos pro hospodaření domácnosti se tedy výrazně snížil.

Nebylo to poprvé, kdy nabyla na významu otázka velikosti rodiny; soudím, že příslušníci většiny rolnických společností sami dělali jisté propočty ohledně poměru mezi lidmi a zdroji. Pokud jde o evropská města, v Ženevě se údajně začalo s regulací velikosti rodin na konci 17. století. Na konci 18. století byla taková regulace běžná ve Francii a na počátku 19. století v Nové Anglii a v Nizozemsku, kde byla plodnost nižší než v Anglii; tam začala klesat až o padesát let později. Do konce 19. století se průměrná velikost rodiny výrazně zmenšila, a to ještě před všeobecným rozšířením antikoncepčních prostředků. Objevil se názor, že tento posun byl důsledkem kultury „zdrženlivosti", ale pokud tomu tak bylo, tato kultura se v širším společenském smyslu dlouhodobě neprojevovala jinak než v počtech dětí.[50] Zdrženlivost rozhodně není dominantním rysem dnešních kultur masové spotřeby.

Menší počet dětí znamenal pro ženy kratší období plodnosti, což jim poskytovalo čas na pomoc potomkům při vzdělávání či příležitost věnovat se alespoň částečně kariéře – a stále častěji i naplno. Tímto způsobem se mohly ženy stát relativně ekonomicky nezávislými na svých partnerech. Někteří spatřují

v procesu snižování plodnosti otevření cesty ke vzniku moderní rodiny založené na „citovém individualismu" – páru, který se svobodně rozhodl žít společně se svými dvěma dětmi. I kdyby to však představovalo fázi vývoje rodinných struktur, rozhodně nejde o koncový bod, ani pro současné, ani pro budoucí normy, které se začaly vyvíjet velmi odlišným směrem, jak uvidíme v závěrečné kapitole.

Evropa v zámoří

Při přemýšlení o evropské rodině v 19. století není možné pominout silnou migraci do zámořských teritorií, která dělila existující domácnosti, rozesela příbuzné po světě a v zásadě se díky ní přenášely evropské rodinné modely na jiné světadíly. Tuto migraci umožnila koloniální expanze, populační tlaky v původních zemích a nové příležitosti v zámoří. Všechny evropské národy vyvážely část svých rezerv pracovních sil, což zastíralo nerovnováhu mezi růstem populace a pracovními příležitostmi během industrializace. Docházelo k rozsáhlým přesunům především do krajů jen řídce osídlených lovci a sběrači – do větší části Ameriky, Australasie a Jižní Afriky. Tam se k přistěhovalcům připojili Afričané (násilím dovážení jako otroci) a Indové, Japonci a Číňané, kteří si cestu často museli odpracovat několikaletou nevolnickou službou. Nešlo však o vytváření izolovaných rodinných jednotek, ani ve Starém, ani v Novém světě, neboť vystěhovalci a ti, kdo zůstali doma, udržovali i nadále hojné kontakty, což dokládají mnohé studie, například polských rolníků v Americe. Tyto přetrvávající svazky připravovaly půdu pro další vlnu migrace (zejména rodinné) Evropanů, kteří rychle vytvořili řadu „etnických" uskupení, i pro navrátilecký turismus potomků emigrantů.

Migrace tohoto typu bývaly v minulosti vyvolány především náboženskými rozpory, snahou zbavit se nátlaku dominantních konfesí a objevit útočiště, kde by se mohly prosadit názory menšin. Šlo také o migraci převážně zemědělskou, jako v případě mnoha rozsáhlých stěhování, která byla pro lidský druh vždycky tak typická. Do 19. století se však migrace stala převážně sekulární a městskou a migranti v novém prostředí vstupovali do anonymnějšího prostředí měst, která skýtala

více prostoru pro soukromí a pro „individualismus", a pokud jde o mezilidské vztahy, bylo možné vyhnout se náboženským i jiným sankcím nebo na ně nebrat ohled.

Místní migrace

To platilo nejen v případě migrace do zahraničí, ale i u přesunů obyvatelstva do měst v rámci jednotlivých zemí. Toto stěhování odráželo přitažlivost měst (ne vždy pochopitelnou za podmínek, které Engels a Orwell popsali v severoanglických městech) a touhu oprostit se od pout a odpovědnosti rodinného života, což je jev i dnes až příliš známý.

Život ve městech znamenal větší nezávislost a soukromí, běžnější v severní než jižní Evropě, jejíž klima podporuje veřejnější život na ulici. Dalším rysem typickým pro města je existence izolovaných rodinných domácností a větší vzdálenost od příbuzných. Soukromí umožnilo lidem zaměřit se na osobní touhy a přání a zbavit se mnohých omezení. To například znamená, že katolíci mohou ignorovat církevní zákaz umělé antikoncepce, takže Itálie má dnes jednu z nejnižších porodností na světě. Na druhé straně publicita obklopující potraty a rozvody způsobuje, že je tyto dva zákazy těžší obejít. Ale soukromí neznamená pouze svobodu; zahrnuje také méně účinné sankce, nejen pokud jde o méně obvyklé sexuální praktiky mezi dospělými partnery, ale rovněž v případě zneužívání nejrůznějšího druhu, páchaného na ženách i na dětech. Zneužívání (velmi neurčitý pojem) doprovázelo lidstvo vždy, ale nyní se zdá, že je někteří považují spíše za právo, než za úchylku; přestože je většina stále pokládá za nepřípustné, v izolovaných nukleárních domácnostech, kde vládne „citový individualismus", bývá obtížnější je odhalit.

Zneužívání

Tomuto důležitému rysu rodinného života se od historiků zabývajících se minulostí a antropologů zkoumajících současnou situaci (byť v jiných oblastech světa) dostalo méně pozornosti, než si zaslouží. Stejně jako extrémní případ vraždy je i zneužívání převážně jevem rodinným. Jedním z důvodů pro jeho opomíjení je, že stejně jako jeho pseudoprotiklad,

sexualita, je převážně vnitřním rysem rodiny, obtížně pozorovatelným a neuváděným v osobních zprávách, neboť obojí se považuje za soukromé a do jisté míry zahanbující.

Zneužívání mívá dvě hlavní formy: zneužívání žen muži (převážně manželek manžely, ale příležitostně i sester bratry) a dětí dospělými (obvykle rodiči, ale také jinými příbuznými a zejména pseudopříbuznými). Oba typy násilníků zaujímaly v rodinných strukturách dominantní roli. Nešlo jen o společenské postavení (které obvykle nevedlo k toleranci „zneužívání", byť často ospravedlňovalo násilí), ale také o fyzickou sílu, která umožňovala například znásilnění i v případě, že bylo normami a pravidly rodiny i společnosti přísně zakázáno.

Dnešní společnost velmi silně vnímá, do jaké míry ženy a děti trpí zneužíváním; údajně zhruba 50 procent žen v nějakém období svého života zneužívání zažilo, ačkoli takové statistiky je třeba brát s výhradami, neboť měřítka jsou málokdy zcela jasná. Má se zneužívání definovat objektivně, nebo subjektivně? Má se každé použití síly či hrozby silou, i v sexu, považovat za zneužívání? Když se podíváme obecně nejen na zločin, ale i na jiné typy rodinného násilí považované za nepřijatelné, máme je pokládat za konstantní prvek lidské společnosti, jak by naznačovaly rozdíly ve fyzické síle? Vytrácí se zneužívání v souvislosti s tzv. „civilizačním" procesem? Nebo se naopak během doby stává běžnějším? Je velmi obtížné sebrat k tomuto tématu nějaký materiál. Jedna studie incestního zneužívání v Německu v 17. století analyzuje množství případů, které se dostaly před soud; převážně šlo o otčímy zneužívající nevlastní dcery.[51] Tyto případy vyšly na světlo obvykle proto, že vedly k početí – jinak se říkalo, že se nic „zlého" nestalo. Už jen kvůli tomu se těžko posuzuje, zda nebyla tato rovina zneužívání prostě jen vrcholem ledovce. Ale dá se celkem reálně předpokládat, že v minulosti, kdy byl mezi příbuznými a sousedy těsnější kontakt a žilo se v méně uzavřených jednotkách, obavy z jejich pozorných očí nepřípustné chování mírnily. Bití manželek bývá někdy považováno za přijatelné, zneužívání dětí však jen zřídka. Mé vlastní zkušenosti z Afriky a Indie naznačují, že důkladný a bezprostřední dohled obce může být velmi účinný; komunita automaticky

vytváří jakýsi „výbor bdělosti". Rozhodně se zdá, že počty krádeží a míra chuligánství u mládeže jsou v současné společnosti vyšší než v jakékoli předchozí, ačkoli dřívější výstřelky svobodných mladíků, zejména ze šlechtické vrstvy ve středověku, jsou dobře zdokumentované.

Násilí

Proč k násilí dochází, když se dnešní mladí muži mají v mnoha ohledech daleko lépe než jejich předchůdci, vyrostli v „citových rodinách" a patří ke společnosti, která prošla „modernizací" a „civilizací" svého chování a emocí?[52] Působí to trochu paradoxně. Jak si povšimli již mnozí, úpadek náboženské víry, sankcí a institucí, které stojí za mnohými z dnešních rodinných „svobod" - možností brát si bližší příbuzné (např. bratrance a sestřenice), rozvádět se, nepečovat o staré a vlastně ani o mladé -, rovněž vede k oslabení sankcí týkajících se jiných druhů mezilidského chování.[53] Toto oslabení nepochybně podporuje i tržní ekonomika a je tedy druhou stranou mince předpokládaného rozvoje kapitalismu na základě protestantské etiky. Ale dalším faktorem ohrožujícím strukturu neformálních sankcí je míra „izolace" domácnosti od ostatních příbuzných a sousedů. Za této situace zneužívání nejen uniká pozornosti, ale i když je odhaleno, může nekontrolovaně pokračovat, zejména pokud jde o domácnost, jejíž členové takové chování z nějakého důvodu mlčky tolerují.

Z dějin rodiny za protoindustrializace a první a druhé průmyslové revoluce vyplývá, nakolik jsou vztahy mezi ekonomikou a rodinným životem vzájemně provázané. Nejvýznamnější změnou je nepochybně posun od převážně domácí výroby k průmyslové práci v továrně, kanceláři a obchodě. Přesun do měst vedl ke vzniku dělnických komunit, ale ty byly vždy nestabilnější, křehčí než vesnice a každopádně zahrnovaly jen malou část populace, která jinak žila relativně anonymně a izolovaně. V takové situaci se neformální rámec rodinného života mohl značně uvolnit, neboť většina církevních norem a sankcí prakticky zanikla. Ženy se stále více podílely na placené práci mimo domov (po určitém období, kdy se z ní stáhly); u dětí tomu bylo spíše naopak, zejména po zavedení povinné škol-

ní docházky. Po jistém vzestupu za protoindustrializace plodnost postupně klesala, když rodiny začaly čelit novým změnám 20. století, zejména těm, které charakterizovala třetí průmyslová revoluce z poloviny 20. století.

Až dosud jsem se zabýval hlavně proletarizací venkovských obyvatel a jejich osudem po přestěhování do měst. Stejné změny v ekonomice však vedly k postupné marginalizaci šlechty a vzestupu buržoazie ve všech jejích formách. Střední třída ovládala komunikační prostředky, které šířily její pojetí rodinného života mezi další vrstvy populace, někdy v podobě uměleckých děl, zejména románu a později filmu. Sama se ovšem rovněž přizpůsobovala některým rysům typickým pro chování dělnické třídy; vymizelo věno, volba partnera se stala svobodnější, manželství přestávalo být celoživotním závazkem. Zároveň se některé rysy chování buržoazie, ani ne tak dynastií vlastníků továren, jako spíše jejich ředitelů, přenášely níže - pokles plodnosti, kultura spotřeby (k níž vedly vyšší mzdy, které zase povzbuzovaly další spotřebu), investice do vzdělání. Vzdělávací systém na konci 19. století byl rozhodně jedním z významných faktorů podporujících sociální mobilitu a částečně stíral „dělící čáru" mezi gramotnými a negramotnými částmi populace. Přispíval k tomu i postupný rozvoj masmédií dostupných všem - rozšíření novin, vydávání románů, film a průnik elektronických médií do domácností. V důsledku toho zmizela alespoň část kulturních a ekonomických rozdílů mezi třídami a výrazně se posílila střední třída a meritokracie - nejen početně, ale rovněž v pojetí „ideálního domova" a toho, co Henry Higgins pohrdavě označoval jako „morálku střední třídy".[54] Všemi uvedenými způsoby se společenská propast uzavírala, přestože nikdy nezmizela úplně.

Jedním z rysů tohoto procesu je také přesun práce ze soukromé do veřejné sféry, zatímco dříve byly pracoviště a domácnost většinou totožné. Transformace však postupovala pomalu. Dokonce i na počátku 20. století bylo pro většinu dívek přijatelné zůstat doma a pracovat či nepracovat; jen ty z nejnižší úrovně hierarchie chodily do práce mimo domov. Ve Francii v roce 1900 téměř polovina, možná až dvě třetiny celé populace stále pracovaly doma. Tato čísla však rychle klesala; v roce 1936 pracovalo doma jen asi 351 000 osob.

Když už šly dívky do práce, často vstupovaly do služby v domácnostech jiných lidí, což bylo zaměstnání poskytující jen málo soukromí a času na rodinný život; děti nebyly vítané. Přesto ve Francii v roce 1892 stále pracovalo ve venkovských domácnostech 1 800 000 sloužících a v roce 1906 jich bylo v domech zámožných měšťanů 960 000. Rodinný život těchto lidí se výrazně lišil od života těch, jimž sloužili, ačkoli v domácí službě jen zřídka zůstávali trvale.[55]

V každém případě po dvou světových válkách 20. století tento fenomén prakticky vymizel a s ním zanikla přinejmenším část třídních rozdílů, které pomáhal udržovat.

X.
Modernizace a rodina: Teorie

V posledních dvou kapitolách bych chtěl probrat teorii a praxi rodiny ve vztahu k nedávným změnám; teoriím i praxi se věnuji odděleně, neboť mám za to, že se zásadně liší.

Ve všech obdobích dějin si lidé vytvářeli představy o rodině a o směru, jímž se změny v rodinném životě ubírají či by se ubírat měly. Tyto hypotézy byly často nejednoznačné, a dokonce si často protiřečily, jako v případě Kristových slov v Novém zákoně. Toto ústřední téma lidského života vždy přitahovalo nejrůznější úvahy, teorie a návrhy na změnu. Viděli jsme, jak křesťanské doktríny změnily normy životní praxe ve prospěch církve. Reformace a protireformace v pozdějším období měly v tomto smyslu také své vlastní programy.

V 19. století vzniklo silné společenské hnutí zaměřené na nápravu nepravostí, o nichž se soudilo, že byly spojeny s překotným rozvojem raného kapitalismu. Účastnili se ho reformátoři všech typů. Právě v souvislosti s tím se začalo rovněž s přehodnocováním postavení žen ve společnosti (což představovalo počátky moderního hnutí za práva žen), role manželství i povahy a historie rodiny. To vše úzce souviselo s rozmachem antropologie a srovnávacích rozborů příbuzenství, manželství a rodiny. Významnou postavou celého tohoto vývoje byl Friedrich Engels, který založil svůj *Původ rodiny* převážně na Marxových poznámkách ke knize *Ancient Society* (1877) od amerického právníka-antropologa Lewise H. Morgana. Morgan hlásal velmi dlouhodobý postupný přechod od kolektivních forem manželství k individualizovaným monogamním institucím současné rodiny, čímž připravil cestu celé řadě omylů a ne-

pochopení ohledně struktury jednodušších společností a následného dějinného vývoje. Engels dovedl tento argument ještě dále a soudil, že buržoazní rodina se přirozeně staví proti rekolektivizaci společnosti za socialismu, upírá právo na rovné zacházení ženám a dětem a skrze dědictví přenáší nerovnosti do dalších generací.

Socialistické země

Právě z takových hypotéz vycházely předpoklady uvažování o rodině a přístup k ní v socialistických režimech, které začaly vznikat po první světové válce a rozšířily se po porážce nacistického Německa v roce 1945, kdy se střední Evropa postupně dostala do sféry vlivu Sovětského svazu. Od roku 1989 tyto režimy postupně zanikaly a v současnosti se udržely pouze mimo Evropu, v Číně, na Kubě a okrajově v jihovýchodní Asii, ačkoli v těchto oblastech se přizpůsobily kapitalistickému podnikání (stejně jako kapitalistické společnosti zase přejaly některé socialistické či „sociální" tendence). Všechny takové režimy samozřejmě potřebovaly kapitál pro průmyslové podnikání, ale pokusily se je organizovat kolektivním, vládou řízeným způsobem, nikoli soukromě, prostřednictvím investorů a podnikatelů.

Jak tyto režimy ovlivnily rodinu? Rázně odsunuly stranou náboženská omezení, umožnily rozvod a interrupce, snížily porodnost, zvýšily zaměstnanost, vzdělanost a obecně pracovní příležitosti pro ženy, zajistily kolektivní péči o jejich děti ve škole i mimo ni. V tomto smyslu zde byl kladen menší důraz na rodinu, která, vzhledem ke konfiskačním daním pramenícím z názoru, že dědictví bylo odpovědné za společenskou nerovnost (a vlastně, stejně jako u raného křesťanství, i z názoru, že veškerý majetek náleží vyšší moci), přestala být důležitá pro předávání majetku mezi generacemi a přišla tím o jednu ze svých hlavních dlouhodobých funkcí v jiných režimech. Konfiskace „osobního" majetku státem zjevně také zmenšila motivaci jednotlivců dlouhodoběji šetřit a zároveň oslabila kontinuitu vztahů mezi rodiči a dětmi.

Radikální postoj vůči rodině však nepřetrval v úplnosti. Čím byly ženy vzdělanější, jejich počet mezi pracovní silou vzrůstal

a snižovala se plodnost. Zájmy rodiny se navzdory kolektivizaci prosazovaly i nadále, především v zemědělství; udržely se rovněž v takových oblastech, jako je vzdělání. Zejména za války byl Sovětský svaz nucen upravit svou rodinnou politiku, která má dnes v bývalých komunistických zemích mnoho rysů odpovídajících rodině v jiných západních společnostech.

Západ: sociologická teorie

Obraťme se nyní k polemikám o moderní rodině, které vedou sociologové a historici pocházející z „kapitalistických" zemí. Ti rodinu již dlouho považují za nesmírně důležitý prvek procesů, které se různě označují jako modernizace, industrializace či rozvoj kapitalismu. Poslední dva termíny se vztahují k ekonomice a částečně se překrývají, neboť kapitalismus stojí jak za obchodními, tak průmyslovými aspekty hospodářství a industrializace odkazuje ke změně, která ovlivnila kapitalistické i nekapitalistické režimy. Modernizace (a analogická modernost) zahrnuje toto všechno, a navíc společenské změny v rodinných systémech a systémech poznání, které tento vývoj provázejí. Modernizace však představuje těžko definovatelný pojem. Vezmeme-li ho doslova, to, co je moderní, je vždy pomíjivé, a záleží víceméně pouze na nás, jak definujeme počátek a konec (například posun k postmodernismu), pokud nenabídneme nějakou definici specifických vlastností modernosti. Když se tak stane, bývá tato definice obvykle vágní a mírně etnocentrická – modernost je to, kde jsme nyní *my* a kde byste *vy jiní* být měli, pokud se chcete vyvíjet tak, jak jsme to činili my v minulosti nebo to děláme teď.

V sociologických rozborech se modernizace často pojímá jako protiklad tradičnosti (například u Webera) – ztělesňuje individualistické hodnoty v protikladu ke kolektivním, svobodu v protikladu ke zvyklostem a omezením. Stejně jako mnoho historiků, i sociologové spojují tyto hodnoty s nástupem socioekonomických změn doprovázejících kapitalismus a industrializaci, a ty zase kladou do souvislosti s určitými rysy západní (či severozápadní) evropské rodiny. K nejvýraznějším dílům z poslední doby patří práce Američana Talcotta Parsonse, který považoval malou nukleární rodinu za zásadně důležitou nejen

pro ekonomickou sféru, ale pro moderní život obecně, neboť rodiče mohli investovat do svých nemnoha dětí dostatek energie a citů, aby jim umožnili zaujmout ve společnosti co nejlepší místo, a zároveň to rodinné jednotce poskytovalo dostatečnou mobilitu, aby mohla hledat nejlepší dostupnou práci. Malá nukleární rodina se považovala za funkčně vhodnou pro kapitalismus, zatímco „tradiční" společnosti byly svázané širšími a silnějšími příbuzenskými pouty, které bránily nezávislosti, individualitě a rozptylování majetku. Objevil se názor, že „nukleární rodina" nebo malá domácnost je obzvlášť vhodná pro průmyslovou výrobu, protože umožňuje mobilitu pracovních sil a zaměstnání v podmínkách rozvinutého továrního a administrativního systému. Nicméně, ačkoli industrializace opravdu snižuje význam větších příbuzenských skupin (např. klanů), neplatí to pro všechny typy širších příbuzenských vztahů. Nukleární rodina/domácnost rovněž není zcela jedinečná a vyskytuje se i ve starších společenských systémech. Mohla být sice součástí širších uskupení, ale domácnosti ve smyslu výrobních a spotřebních jednotek mají téměř vždy omezenou velikost.[1] V současném západním světě je jiné hlavně to, že nukleární či elementární rodiny jsou obvykle od svých příbuzných geograficky vzdálené („izolované"), převážně kvůli požadavkům trhu práce; zaměstnání je třeba hledat tam, kde se nabízí.

Západ: historické přístupy

Tato představa byla značně rozšířená a odpovídala Weberově teorii, že rozvoji kapitalismu v Číně bránila (mimo jiné) existence širších příbuzenských skupin. Weber rovněž zastával názor, že pro moderní společnost, v níž kvalifikaci danou příbuzenstvím nahradil výběr pracovníků pomocí zkoušek a jiných „objektivních" testů, je nezbytný byrokratický režim. Ve skutečnosti je na úrovni vlastnictví průmyslových podniků a do jisté míry i v jejich správě rodina stále velmi důležitá, částečně proto, že se majetek nadále předává mezi blízkými příbuznými. Pokud jde o širší příbuzenské skupiny, tématu se ujali historikové, zejména historičtí demografové z cambridgeské skupiny. Ti rekonstruovali domácnosti z četných farních záznamů, které měli k dispozici, a zjistili, že už v 16. století převažovaly

v Anglii malé domácnosti vytvořené kolem nukleární rodiny. Neobjevil se tedy žádný důkaz o domácnostech složených ze společně bydlících členů rozšířené rodiny. Jak jsme viděli, byl tento stav přičítán pozdním sňatkům u mužů i žen, což umožňovalo omezit počet potomků, a souvisel s ním i vysoký počet osob žijících mimo manželství a zvyk posílat dospívající děti před sňatkem pracovat mimo domov jako „čeleď životního cyklu". Tento evropský model manželství, jehož původ někteří hledají v Anglii, byl charakteristický pro severovýchodní Evropu. Představoval právě to, co kapitalismus potřeboval, tedy malé, izolované nukleární rodiny, které mohly regulovat svou plodnost a vyznačovaly se ranou pracovní zkušeností mimo domov, během níž mladí lidé získávali majetek potřebný k nezávislému manželskému životu. Uvádí se, že pozdní sňatky znamenaly zkušenější rodiče a nezávislé domácnosti, páry, které tvořily „citovou rodinu". Byla tedy vyzdvihována nejen přímá ekonomická hodnota „nukleární rodiny", nýbrž podle mnoha historiků, zejména příznivců „dějin mentalit", rozvíjela malá rodina těsná citová pouta mezi manželskými partnery a mezi rodiči a dětmi. Z tohoto hlediska se vlastně celá rodina vnímá jako poznamenaná citovým individualismem, což je údajně v ostrém kontrastu k rodinným vztahům v dřívějších dobách a v jiných oblastech. Stejně jako Ariès, i Stone klade velký důraz na změny v metodách výchovy dětí, o nichž soudí, že vytvořily mezi dospělými pocit důvěry místo nedůvěry.[2] Jak však upozorňují jiní (i pokud omezíme svou pozornost jen na Evropu), manželská láska je doložena dávno před tímto obdobím, u Chaucera, Shakespeara i u antických autorů. Rovněž neexistují žádné přesvědčivé důkazy pro radikální změny postoje k dětem: ani odložení dítěte nemuselo nutně znamenat nedostatek citu (o nic víc než potrat) či „nedostatek vřelosti a tolerance v mezilidských vztazích", který se přisuzoval dřívější Británii a podobným společnostem jinde na světě.[3] Možná skutečně existují rozdíly, nikoli však na této úrovni zevšeobecněných mentalit.

Pevné citové pouto mezi manžely bývá někdy pokládáno za důsledek osvobození výběru manželského partnera od rodičovské kontroly a skutečnosti, že měřítkem výběru se stala „láska". Tezi, že „u osob bez majetku se citové a přátelské

manželské vztahy vytvořily až v 19. století", však studie týkající se jiných společností nepotvrzují.[4] Byla Anglie či Evropa v tomto ohledu skutečně tak výjimečná? Připadá mi to značně nepravděpodobné.

Když Stone rozvíjí svou myšlenku, že „velké sekulární změny v sexuálních postojích a chování v kulturách na konci 17. a během 18. století neměly nic společného s nástupem kapitalismu," má patrně na mysli průmyslový kapitalismus, neboť rozhodně klade tyto změny do souvislosti s rozvojem trhu a obchodu. Jiný historik zachází až tak daleko, že tvrdí: „Dobré mateřství je objevem modernizace. V tradiční společnosti pohlížely matky na vývoj a štěstí svých dětí mladších dvou let lhostejně."[5] Tato nepřijatelná představa jak o moderní, tak o tradiční společnosti vychází mezi jiným z argumentu, že dříve umíralo tolik dětí v raném věku, že si rodiče nemohli dovolit investovat do nich příliš citového kapitálu. Tento autor však považuje vysokou dětskou úmrtnost spíše za důsledek, než za příčinu, a to kvůli nedostatku mateřské lásky, nedostatku, který údajně překonala až moderní společnost (tovární dělníci). V podstatě je tento názor vysoce etnocentrický. Anglie a vlastně ani Evropa nebyly v 19. století pro děti rozhodně rájem - mnohé z nich musely vykonávat těžkou práci po většinu dne. Mezi tkalci hedvábí ze Spitalfields byly děti zaučovány u stavu už od velmi raného věku. V roce 1836 byl jistý Francouz šokován jejich mládím, dlouhou pracovní dobou a podmínkami, v nichž musely pracovat - čtrnáct hodin denně *„courbés sur un métier"*. Není divu, že jedna jedenáctiletá dívka pracující pro svého otce byla *„pâle et mélancholique"*.[6]

Lhostejnost k dětem

Teze o lhostejnosti k dětem v dřívějších společnostech se někdy opírají o značně rozšířený zvyk odkládat i manželské děti do ústavů, například v severní Itálii.[7] Ať je tomu jakkoli, a objevila se i alternativní vysvětlení, že takové kroky se podstupovaly v zájmu dětí (mnohé z nich si rodiče brali zpátky - zříkali se jich jen dočasně), podle mých zkušeností neexistuje reálný základ pro teorii, že mateřství je vynálezem kapitalismu, ani pro výroky o lhostejnosti matek v tradičních společnostech;

nevím o nikom, kdo studoval rodinný život v Africe a dospěl k takovému závěru. Někteří badatelé naopak spojovali vyšší míru odkládání dětí právě s kapitalismem a zdá se, že dělníkům v počátcích průmyslové výroby působilo problémy postarat se o všechny své potomky (ne vždy kvůli chudobě). Každopádně byli ochotni využívat záchrannou sociální síť, aby se mohli řídit „ekonomikou účelných opatření". Odložení dítěte bylo v tomto omezeném smyslu jedním z rysů plánovaného rodičovství. Pokud jde o nemanželské děti, chudoba snižovala pravděpodobnost, že by se otec mohl či chtěl s matkou oženit.

Už v raném novověku se dětem dávala zdrobnělá jména a nad jejich ztrátou rodiče nepochybně truchlili, navzdory tomu, že církev doporučovala trpně se smířit s boží vůlí. I když praxe předávání nemluvňat kojným existovala, týkala se jen zhruba 4 procent dětí.[8] A obvykle nešlo o projev lhostejnosti vůči dětem: dělníci z lyonských továren na zpracování hedvábí posílali své potomky pryč, aby je uchránili před nebezpečným prostředím, ve kterém pracovali, a totéž činilo mnoho obyvatel měst, ačkoli způsob dopravy na venkov mohl život nemluvněte ohrozit ještě více, neboť po dobu přesunu nebylo k výživě kojence používáno mléko. Mohla by větší popularita předávání dětí kojným souviset s faktem, že v Anglii umíral v urozených rodinách v raném věku jeden chlapec z pěti, zatímco všeobecný průměr byl jeden ze sedmi? Církve proti této zvyklosti (vyšších vrstev) brojily a veřejné mínění bylo nejednoznačné; Rousseau doporučoval pro ostatní mateřské mléko, ale své vlastní děti odložil do nalezince. Do poloviny 17. století se holandské střední vrstvy rozhodně přiklonily ke kojení matkou (možná to dělaly již dříve), ale jinde se i nadále najímaly kojné.

Zdraví dětí se v 18. století pravděpodobně všeobecně zlepšilo. Změnil se i postoj k nim, jak tvrdí někteří vědci?[9] Bylo najímání kojných mezi bohatými a odkládání dětí mezi chudými projevem absence citového vztahu? Někteří soudí, že děti byly chtěné a pečovalo se o ně podle dobových zvyklostí a standardů.[10] K odkládání dětí docházelo převážně ve městech, která zakládala nalezince: v Itálii od 15. století, v Paříži v 17. století, v Londýně v 18. století. V Itálii 19. století si rodiče některé z takových dětí brali po určité době zpátky, což naznačuje, že

důvodem k jejich dočasnému odložení byla existenční nouze, ale tyto ústavy vznikaly hlavně proto, aby se zabránilo infanticidám spáchaným mladými svobodnými matkami – když dítě odložily, nemusely čelit hanbě z nemanželského porodu a mohly se vdát.

Po celé Itálii v 19. století bylo až 90 procent nemanželských dětí z venkovských oblastí odkládáno kvůli vnějším a vnitřním tlakům na matky. Ale v některých městech, například v Boloni či Miláně, tvořili velké procento odložených dětí pocházejících přímo z města potomci manželských párů (či matek neschopných je uživit), které nechaly své děti v nalezincích kvůli chudobě; právě tyto děti si pak někdy rodiče brali zpět. V polovině 19. století byla v Miláně takto odkládána až třetina legitimních dětí; ve Florencii ve třicátých letech 19. století bylo odloženo 43 procent všech dětí pokřtěných v tomto městě. Odložení dětí do dobročinné instituce se stalo pro velkou část městské populace, zejména v průmyslových městech, součástí životního stylu a „ekonomiky účelných opatření". Počty odložených dětí začaly klesat až v sedmdesátých letech 19. století, kdy se postupně zavírala anonymní okénka ve zdech nalezinců, kde se novorozenci mohli ponechávat bez uvedení původu.[11]

V letech 1750–1850 došlo v celé Evropě k nárůstu počtu nemanželských dětí. Proč tolik žen otěhotnělo mimo manželství a nemluvňata pak odložilo? V některých případech zde hrály roli překážky stojící v cestě sňatku a fakt, že až do poloviny 19. století bylo obtížné dosáhnout rozvodu. To první znamenalo, že neformální soužití („smilstvo") nemohlo být legitimizováno, zatímco to druhé mělo stejné důsledky při mimomanželských poměrech („cizoložství"). Někteří autoři připisují vzrůst počtu nemanželských porodů sexuálnímu osvobození žen v této době, jiní jejich větší viktimizaci. Tento nárůst se považuje za důsledek rozšíření tržního kapitalismu, který způsobil rozvrat rodinných vztahů a poskytl mladým ženám větší svobodu.[12] Zároveň však byly takové ženy méně chráněny svými rodinami, respektive vůbec. I dříve se často stávalo, že žena otěhotněla před svatbou, ale tlak okolí zvyšoval pravděpodobnost, že ke sňatku nakonec dojde, zatímco v nově nastalé situaci to už neplatilo.

„Citová rodina?"

Rozsáhlou historickou studii rodiny v raném novověku zpracoval Laurence Stone, který zasazuje toto téma do širšího kontextu změn v mentalitách. Tuto tezi autor „prostě" uvádí hned na počátku: „Jde o pokus zmapovat a zdokumentovat, analyzovat a vysvětlit některé výrazné posuny ve světonázorech a hodnotových systémech, k nimž došlo v Anglii v období přibližně tří set let, od roku 1500 do roku 1800. Rozsáhlé a špatně zachytitelné kulturní změny se projevovaly změnami ve vzájemném chování členů rodiny, pokud jde o právní uspořádání, strukturu, zvyklosti, moc, city a sex."[13] Tyto změny se týkaly Anglie a klíčovým byl posun „od odtažitosti, podřízenosti a patriarchátu k (...) citovému individualismu", který Stone považuje za nejdůležitější změnu v *mentalité*, k níž v raném novověku a možná i v posledním tisíciletí západních dějin došlo. Tato témata „mají zásadní význam pro vývoj západní civilizace".

Ačkoli se zdá, že tato formulace přehnaně zdůrazňuje odlišnosti – i v dřívějších společnostech se objevovaly jak city, tak individualismus, pro pozdější je zase typická autorita rodičů nad dětmi – je nepochybně pravda, že mezigenerační vztahy se v průběhu let měnily. Starší generace již nemá takovou autoritu, pokud jde o sňatky dětí, jejich zaměstnání či místo bydliště; o posledních dvou faktorech rozhoduje stát (vzhledem k povinné školní docházce) a později jednotlivec sám, jakmile získá práci a odejde z domova. Okamžik rozdělení rodiny se v různých oblastech Evropy liší; na severu děti převážně odcházejí z domova dříve, neboť opatření přijímaná státem, osobní pocity i pracovní příležitosti podporují nezávislost. Synové i dcery sice odcházejí založit vlastní domácnosti, sami či s partnerem, ale příslušníci starší generace se k nim někdy opět vracejí jako vdovy a vdovci. Nejčastěji se rodiče stěhují do blízkosti některého ze svých ženatých či vdaných potomků, když odejdou do důchodu – neočekávají přitom finanční výpomoc, ale morální podporu a společnost, včetně společnosti svých vnoučat.[14] Pro tento model jsou obvykle typické méně napjaté vztahy mezi generacemi než v minulosti, kdy bylo v sázce mnohem víc; prostorově a společensky jsou si generace vzdálenější, ale v jiných ohledech bližší.

Většina teorií rodiny, o nichž jsem se zmiňoval, se přiklání k představě „moderní rodiny" jako z reklamy: dva milující rodiče, dvě milované děti, vše plné harmonie a citů. Romantická láska je doprovodným faktorem a podle názoru jednoho nedávného komentátora ustupuje „kongruentní lásce".[15] Podle těchto hypotéz demografické trendy nevyhnutelně směřují k malé izolované rodině prosazující hodnoty, které tito autoři spatřují v současném světě, což má být cílový bod dlouhého a bolestného vývoje rodinných jednotek směrem k modernosti.

„Láska" a rodina z reklamy

To je vysoce idealizovaný a schematický obraz, který opomíjí jak komplexní otázky minulosti, tak vývojové trendy současnosti. Je pravda, že ti, kdo dnes chtějí vstoupit do manželství, mají širší možnost volby; jakmile poklesl význam věna a finančního zabezpečení, snížil se rovněž vliv rodičů na vztahy jejich potomků. U nemajetných vrstev a u těch, kdo odcházeli z domova do služby, to však platilo již dávno. A u jiných také; díla Chaucera a Danta, Shakespearovy hry a hry klasicistních francouzských dramatiků, básně Johna Donna a Petrarky jsou všechny plné milostných vztahů, které berou jen malý ohled na rodičovská přání. Ale v boji mezi „láskou" a „povinností" musela láska často ustoupit, zejména mezi zámožnějšími vrstvami.

Láska nekončila vždy manželstvím; v posledních dvou staletích se objevil velký počet neformálních svazků, které nyní označujeme jako nesezdané soužití a jejich existenci považujeme za příznak měnící se doby. Tím však nejsou a není jím ani ukončení manželství, ačkoli dříve k němu v Evropě docházelo převážně úmrtím či rozlukou, nikoli rozvodem. Smrt samozřejmě nastávala mnohem dříve, takže všechny svazky byly kratší a mezi obyvatelstvem bylo mnoho mladých vdov a o něco méně vdovců. Někteří z nich uzavírali opakovaná manželství, čímž vznikaly komplexní rodiny zahrnující nevlastní děti a nevlastní rodiče, což je v některých ohledech srovnatelné s rodinami, které byly v nedávné době analyzovány v Kalifornii.[16] Tyto komplexnější jednotky nejsou v žádném ohledu typické pouze pro současný rodinný život, jak dokazuje stereotyp „zlé macechy" v evropském folkloru. A ačkoli církevní omezení dříve bránila rozvodu a následnému opakovanému sňatku, k rozlukám docházelo - zejména když muž opustil manželku a přestal živit děti. Často se vyskytovalo i násilí a zneužívání, ale bylo méně veřejně známé, soukromější než dnes.

Tohle všechno je velmi vzdáleno rodině z reklamy, která se objevuje jako jakýsi idealizovaný typ. Naneštěstí mnoho rozborů staví právě na takových zevšeobecněných typech, jako je citová rodina, a to způsobem, který nebere dostatečně v úvahu protiproudy a střety ani dočasná zastavení vývoje v průběhu času. Neboť rodiny jsou spojeny mezigeneračními pouty, takže zákonitě musí docházet k překrývání a posunům v postojích a chování, nikoli k náhlým revolučním změnám. Až na některé okrajové případy máme co do činění s proměnnými, které se v čase mění jen zvolna, ne s kataklysmatickými skoky z jednoho stavu do druhého. Mluvit o zániku rodiny, manželství či příbuzenství znamená upadnout právě do této pasti a ohánět se rétorikou, nikoli vědeckou analýzou. Obraťme se tedy nyní od teorie moderní rodiny k praxi.

XI.
Současná rodina v praxi

„Zaměstnaná manželka" a struktura zaměstnanosti

V druhé polovině 19. století postupně zesílil a rozšířil se nesouhlasný postoj veřejnosti k „pracujícím manželkám", který již dříve převládal mezi šlechtou, na počátku 18. století jej převzala buržoazie a později i lépe postavená část kvalifikovaného dělnictva.[1] V nových podmínkách tovární výroby znamenalo zaměstnání, zejména pro ženy, něco zcela jiného než dříve, neboť vyžadovalo, aby zaměstnanec trávil dlouhá časová období mimo domov. Prakticky poprvé v dějinách se práce – alespoň pro morální většinu, která stanovovala normy – ocitla v konfliktu s rolí v domácnosti. Zavrhování takové práce a její předpokládaná neslučitelnost s péčí o děti a domácnost se projevila zákazem zaměstnávání vdaných žen v britské státní správě (i když ve Francii nikoli) před druhou světovou válkou. Rovněž to vedlo k posílení důrazu kladeného na „morální mateřství", které hlásalo, že péče o děti a vedení domácnosti jsou pro manželky nejhodnotnější, nejvíce uspokojivou životní rolí. Takové názory se objevovaly už dříve, za průmyslové revoluce, a již v 18. století ovlivnily příslušníky vyšší střední třídy, jejichž manželky získávaly větší prestiž, když „nepracovaly". Nyní byli na řadě kvalifikovaní dělníci, ačkoli v té době se už rozvíjel i opačný myšlenkový proud.[2]

Jsem přesvědčen, že koncepce „morálního mateřství" by nás neměla vést k domněnce, že dříve matky o své děti vlastně nepečovaly. Někteří vědci soudí, že samotný pojem mateřství (stejně jako domácnosti) se zrodil s kapitalismem, zatímco jiní tvrdí, že myšlenka dětství, rodičovské „lásky" a vlastně lásky samotné vznikla za renesance nebo v souvislosti s „modernizací".[3]

Takové názory vyvracejí odborníci na středověk[4] a rozhodně by je popírali antropologové a vědci studující jiné kultury. Je pravda, že v určitém období se vdané ženy – kromě příslušnic nejchudší vrstvy obyvatel – nepodílely na práci mimo domov ani nevykonávaly mnoho placené práce v rámci domova. Ale tato pauza měla přímou souvislost se strukturou zaměstnanosti, se solidaritou dělníků-mužů a při nástupu druhé průmyslové revoluce s představami drobné buržoazie a kvalifikovaného dělnictva, pokud jde o vzdělání dětí (nyní povinné), kvalitnější péči a zaopatření v nyní zlepšených podmínkách bydlení.[5] Na tyto otázky bychom měli nahlížet z takovýchto konkrétnějších hledisek, nikoli v přehnaně zevšeobecněných pojmech mateřské (či romantické) lásky a celkových změn mentality toho typu, jaké se objevují v polemikách o modernosti.[6]

V raných průmyslových společnostech mnoho neprovdaných žen pracovalo například v textilním průmyslu či v domácí službě; za druhé průmyslové revoluce se začaly prosazovat v mnoha úřednických profesích vytvořených novým průmyslem a státní správou. Postupně se začal klást větší důraz na střední a vyšší vzdělání žen, zesílil vliv ženských hnutí a rozšířily se mechanické pomůcky, které ulehčovaly domácí práce. S tím souvisela potřeba peněz, aby si lidé mohli opatřit nejen tyto pomůcky, ale i další spotřební zboží ze stále se rozšiřující škály, a využívat nových služeb a možností trávení volného času. Tyto jevy spolu s tím, že manželství bylo stále méně bezpečné a trvalé, způsobily, že se „zaměstnaná žena" stala ve společnosti normou. Dnes ženy tvoří v severní Evropě většinu pracovní síly, počítáme-li i práci na částečný úvazek. V padesátých letech 20. století bylo v Británii zaměstnáno 10 až 15 procent vdaných žen; v roce 1991 to bylo více než 50 procent, téměř dvě třetiny z nich na částečný úvazek. Třetí průmyslová revoluce, která přišla po druhé světové válce, vyvolala všude v Evropě radikální změny.[7] Od konce šedesátých let 20. století se ženy ve Francii začaly ve velkém počtu vracet do pracovního procesu; v roce 1986 to bylo 44,6 procenta z nich, což je změna, která v mnoha ohledech poznamenala rodinný život. Plánování porodu žena dnes často přizpůsobuje vývoji své kariéry; při výběru zaměstnání se někdy rozhoduje i na základě takových faktorů, jako je blízkost bydliště a pružná pracovní

doba. Francouzské ženy vždy vstupovaly na trh práce ve větších počtech než jiné Evropanky, kromě bývalého východního bloku. V SSSR ženy postupně získaly lepší vzdělání a od druhé světové války tvoří více než 50 procent zaměstnanců, zatímco v roce 1922 to bylo jen 25 procent.[8]

Pokud jde o rodinu či domácnost, nejdůležitějším aspektem industrializace byl rozpad rodinné skupiny jako ucelené výrobní jednotky s převážně společným příjmem, ať už v zemědělství, v obchodu či řemesle, nebo v protoindustriálním systému, v němž se dělníci pokoušeli přežít z hospodaření a domácí práce. Za těchto podmínek býval příjem domácnosti obvykle nerozčleněný. Ženy samozřejmě měly, až na ty nejchudší, po smrti manžela k dispozici vdovský podíl a už předtím mohly našetřit peníze z toho, co si vydělaly stranou, ale jako manželky neměly přístup k nezávislému příjmu. Když začaly být přijímány do zaměstnání samy za sebe, staly se potenciálně finančně nezávislé. Už nebyly nuceny setrvávat v neuspokojivém vztahu. Mohly se živit samy, alespoň prací na částečný úvazek, kterou později začal stát doplňovat sociálními dávkami.

Stále běžnější zaměstnávání žen vneslo do rodinného života dramatické změny. Porody a péče o děti znamenají očividně při práci mimo domov překážky. V důsledku toho mívá dnes jen málo žen více než dvě děti a stále sílí trend mít pouze jedno dítě nebo vůbec žádné. K tomuto vývoji došlo v celé Evropě. Zatímco počet zaměstnaných žen vzrostl v bývalém SSSR ze čtvrtiny v roce 1922 na polovinu v nedávné době, počet dělnických rodin se třemi či více dětmi klesl z 58 procent na šest.[9] I při tomto dramatickém poklesu vznikají problémy s péčí o děti, protože výpomoc se vždy zdá nedostatečná, ačkoli je pro vdanou ženu s dětmi, která chce jít do zaměstnání, takřka nepostradatelná. Muži sice prokazují zvýšenou ochotu pomáhat v domácnosti, avšak převážnou část domácích služeb, jako je vaření a péče o děti a domácnost, vykonávají i nadále ženy.

Za těchto okolností je pravděpodobné, že kariéra ženy bude přerušovaná, a v důsledku toho bude žena během života pobírat nižší mzdu, neboť kvůli pauzám v kariéře často nezíská stejné postavení jako muži, nebo dokonce dostává méně peněz za

stejnou práci. Míra této nerovnosti v příjmech kolísá - v SSSR činila 30 procent -, ale navzdory současnému legislativnímu úsilí se dosud objevuje téměř všude. Ženy jsou také více ohrožené ztrátou zaměstnání, na základě principu „poslední přijatý, první propuštěný". Vzhledem k vysokým mírám nezaměstnanosti v poslední době to představuje vážnou hrozbu pro rodinný příjem, na němž často závisejí vyšší hypotéky, delší dovolené i ostatní způsoby doplňkové spotřeby. Vdaná žena dnes pracuje nejen kvůli svému vlastnímu uspokojení, ale také proto, aby si rodina udržela životní úroveň. Společnost, pro niž jsou typické vysoké ceny domů a značná míra komfortu, vyžaduje od svých příslušníků utrácení za stále se rozšiřující škálu spotřebního zboží, jehož výroba je zase důležitá pro ekonomiku a zaměstnanost.

Rozvod

Procento zaměstnaných žen se zvýšilo zároveň s nárůstem počtu rozvodů, svobodných matek, osamělých rodičů a dvojic žijících v nesezdaném soužití. Lze diskutovat o tom, zda tyto jevy mají příčinnou souvislost, ale přístup k vlastnímu příjmu očividně zvyšuje nezávislost ženy jak v manželství, tak v její původní rodině. Počet svobodných matek ve Velké Británii vzrostl z 90 000 v roce 1971 na 430 000 o dvacet let později.[10] Mezi rodinami s jedním rodičem je téměř stejně výrazný nárůst počtu rozvedených: za stejné období stoupl z 120 000 na 420 000. Jak jsem zdůrazňoval, rozvod se stal pro většinu obyvatel dostupným, teprve když byla církev nucena vzdát se svého dohledu nad uzavíráním a ukončováním manželství. K tomu došlo pod tlakem sílící sekularizace a státního dohledu i díky úsilí feministek, které chtěly dát ženám možnost uniknout z nesnesitelných situací, jako ve známém případě britské reformátorky Caroline Nortonové v 19. století. Když byl za Velké francouzské revoluce povolen rozvod, většinu žadatelů tvořily ženy; podobná statistika z roku 1975 udává ve Francii 66 procent žádostí podaných ženami.[11] Napoleonův zákoník z roku 1804 dosažení rozvodu ztížil a s návratem monarchie v roce 1816 byl rozvod opět zakázán. Ve Francii byl znovu povolen až v roce 1884, přičemž děti se svěřovaly do péče tomu z man-

želů, který na rozvodu „nenesl vinu" (pojetí, od něhož se ve většině Evropy dnes již upustilo). Přesto však zůstal rozvod vzácný a nová manželství rozvedených partnerů nesla určité společenské stigma. Od roku 1964 míra rozvodů významně vzrostla; v roce 1975 byl umožněn rozvod po vzájemné dohodě a v otázkách svěření do péče převládl ohled na zájmy dítěte. Stigmatizaci opakovaných sňatků vystřídala stigmatizace samoty, takže v některých případech otec usiloval o odebrání dětí matce, jakmile si on sám pořídil novou manželku.

V dřívějších dobách závisela schopnost žen přežít rozvod či rozchod na tom, zda si našly jiného partnera. Nyní, když mají nezávislý příjem či zajištěnou finanční podporu - od bývalého partnera, od příbuzných či od státu -, přestala tato omezení platit; osamělí rodiče dokážou přežít sami, byť v relativní chudobě. Navíc jsou méně nuceni vůbec do manželství vstupovat; svobodné matky se mohou uživit vlastní prací (dostávají příspěvky od otce dítěte a především pomoc od státu). Toto poslední opatření v současnosti převládlo nad všemi ostatními alternativami. Žena už nemusí vstupovat do vynuceného či neformálního manželství, předávat své dítě nějaké dobročinné instituci nebo spoléhat na štědrost rodičů či bývalého partnera. Státní podpora převážila, buď ve formě přímých příspěvků, nebo - ve Francii a v některých jiných zemích - prostřednictvím všeobecně dostupné veřejné péče o malé děti, přinejmenším od tří let. Zatímco ve Francii si může 93 procent zemědělců nechávat své malé děti doma, pracují-li na farmě (v neprůmyslovém sektoru), 81 procent zaměstnanců kanceláří a obchodů musí zajišťovat péči o děti mimo domov, u příbuzného (obvykle babičky), u pečovatelky nebo v jeslích. Nicméně ve věku tří let jsou téměř všechny francouzské děti v předškolní kolektivní péči.[12] Různé druhy péče o dítě ze strany státu výrazně usnadňují situaci osamělých rodičů; ve Velké Británii v roce 1990 záviselo 66 procent osamělých rodičů (tedy včetně rozvedených) plně na státní finanční podpoře. To samozřejmě platí i o jiných znevýhodněných skupinách obyvatel: nezaměstnaných, starých, nemocných a postižených. Podpora určená příslušníkům těchto skupin je natolik rozsáhlá, že v současnosti pohlcuje velkou část státních a místních zdrojů. Například v roce 1977 Conseil

Général departementu Lot v jihozápadní Francii utratil třetinu svého rozpočtu na „action sociale", a to nejdražší sociální programy financuje přímo francouzský stát.

Státní podpora

Ve středověku podobnou pomoc poskytovaly převážně církevní nadace. Tyto charity byly v protestantských zemích (stejně jako v napoleonské Evropě) „znárodněny" a nahradily je některé soukromé dobročinné organizace, ale především pomoc organizovaná původně v rámci farností. To byl počátek obnovené veřejné intervence ve prospěch jednotlivců v nouzi, která nyní tvoří velkou část rozpočtů vyspělých zemí. Není to nic nového: římský stát rozhodně zasahoval do rodinných záležitostí, poskytoval městům chléb a hry, měnil zákony o manželství a pronikal do rodiny i jinými způsoby. Později však křesťanská církev proti takovým zásahům ostře vystupovala, neboť rodinný život považovala za svou vlastní sféru působnosti. V moderní Evropě stát stále výrazněji přebírá svou dřívější roli.

Pomoc je zaměřena především na jednotlivce v nouzi, neboť ačkoli rodinám jako takovým se pomáhá také (zůstávají jednotkami spotřeby), sociální dávky, stejně jako mzdy, se stále častěji vyplácejí mužům a ženám zvlášť. Změny v ekonomice a systému sociální péče přispěly k tomu, že jednotlivec, dokonce i žena s dětmi nebo bez nich, může přežít nezávisle, ačkoli se tím osamělí rodiče často dostávají do mnohem nižší příjmové kategorie než lidé, kteří žijí s partnerem.

Z uvedené situace vyplývá, že dělení majetku a peněz při rozvodu získává zvláštní význam. Je pozoruhodnou skutečností, že jak ve Velké Británii, tak v USA až tři čtvrtiny nepřítomných rodičů (v drtivé většině mužů) vůbec nepřispívají na výživu svých potomků tomu rodiči, který má děti v péči, a s tímto problémem se potýká většina vyspělých zemí. Ženy s dětmi bývaly opouštěny i v minulosti, docházelo k tomu během celých dějin. Dříve jim pomáhali především příbuzní, jedním z rysů malé nukleární rodiny žijící odděleně od příbuzných však je, že od nich může očekávat menší pomoc, neboť oni zase očekávají méně pomoci ve stáří a hlavně si všichni zúčastnění „cení" své nezávislosti. Příbuzní sice mohou poskytnout

určitou výpomoc, ale jen zřídka pravidelným a systematickým způsobem, jaký opuštěná rodina potřebuje. V minulosti se vždy v zásadě předpokládalo, že rodinu nějakým způsobem zabezpečí otec - před rozchodem i po něm. To však dnes již neplatí ani ve středních vrstvách, natož mezi chudší částí obyvatel. Účet pak dostává stát, neboť veřejnost odpovědnost za osamělé rodiče víceméně přijala. V posledních deseti letech se toto břemeno nesmírně zvětšilo a klade obrovské nároky na už tak velké rozpočty určené na sociální politiku.

Časté rozpady manželství a partnerství mají očividně hluboký vliv na mezilidské vztahy mezi manžely, mezi bývalými manžely a zejména mezi dětmi a rodiči. Nejprve bych se rád zmínil o majetkovém vypořádání, které má zásadní význam. Vyšší rozvodovost znamená, že k významným změnám majetkových vztahů v rámci rodiny dochází nejen při sňatku a úmrtí, ale také v třetím bodě životního cyklu, tedy při rozpadu svazku, když jsou oba partneři naživu. Nestálost manželských svazků může na oplátku ovlivnit ochotu rodičovské generace předávat majetek potomkům - a tento převod se každopádně odkládá až na konec života, právě z obavy, aby majetek nepadl do „cizích" rukou. V dřívější době ukončení manželství smrtí znamenalo, že přeživší z manželů zůstal v původním domově (nebo v některých případech obýval „výměnek"), takže nebylo třeba rozhodovat, kdo bude manželku či děti živit, ani se nemusel dělit majetek mezi manželi. Nešlo o žádné „rozchody", žádné radikální změny uspořádání. Na druhé straně v případě rozvodu je při ukončení manželství nutná dohoda ohledně finanční podpory dětí a někdy i manželky (což se výrazně změnilo, když ženy dostaly více příležitostí vykonávat placenou práci) a rozdělení majetku manželů.

Tyto záležitosti mohou být velmi složité a drahé, zejména pokud nejsou řešení standardizovaná a je třeba obracet se na právníky a soudy. Následné střety a konflikty mají destruktivní vliv na rodinné i společenské vztahy, což zasahuje nejen rozvádějící se pár, ale dlouhodobě i děti. Ty pak někdy trpí nejistotou ve vztahu k rodičům, dochází u nich ke zhoršení školního prospěchu nebo se objevují sklony k delikvenci a jiné negativní jevy. Bydlení (a všeobecně veškeré „nemovitosti") představuje

obzvlášť vážný problém, neboť ukončení svazku předpokládá alespoň pro jednoho ze zúčastněných odchod z domácnosti. To znamená, že je třeba uživit místo jedné domácnosti dvě, a někdy z toho plyne nutnost prodat původní obydlí a zakoupit dvě menší jednotky. Pokud je nové bydliště rodiče, který má děti v péči, v jiné čtvrti, musejí někdy děti změnit školu a naruší se širší přátelské a sousedské vztahy rodiny. Naprosté rozvrácení těchto struktur je však vzácné, neboť rodič, který má děti v péči (obvykle žena), často zůstává v původním domě. Nárůst počtu rozvedených osob spolu s růstem počtu svobodných matek znamená tedy velké zvětšení bytového fondu a zároveň významné zmenšení průměrné velikosti domácnosti.[13] V některých velkých evropských městech již převažují jednočlenné domácnosti.

Problém společenských vztahů mezi bývalými manžely se často soustředí na dělení majetku; později se jeho jádrem stává dělení času, který děti s každým z rodičů tráví.[14] Skutečnost, že zákonitě tráví méně času s otci (kteří jsou obvykle tím nepřítomným rodičem), přispívá k neochotě otců podílet se na jejich finanční podpoře. V takové situaci se vztahy komplikují, pokud se tak již nestalo, a láska se hořce mění v nenávist. Tato změna silně postihuje děti z rozvedených rodin, které získávají přímou zkušenost s emocionální stránkou rozpadu manželství; stává se dokonce, že je rodiče nutí, aby se přiklonili na některou stranu - nicméně oba rodiče i nadále tvoří jejich „rodinu". Partnerský vztah lze ukončit, ale pokrevní příbuzenství, či dokonce rodičovství nikoli (kromě extrémních okrajových případů). Rozvod navíc téměř vždy znamená spory a neshody, které děti velmi dobře vnímají.

Situace se částečně upravuje, když rodiče navážou nové vztahy - tedy příchodem nevlastního rodiče. Tyto vztahy nejsou ničím novým, ale dnes bývají běžnější a dříve obvykle následovaly po žalu nad úmrtí, nikoli po nepřátelství rozvodu. Navíc v těchto „rekonstruovaných rodinách" představují nepřítomní nevlastní rodiče jen nedostatečnou náhradu za nepřítomné rodiče vlastní, zatímco ti přítomní jsou nejen méně stabilní, ale také je u nich méně pravděpodobné, že budou dětem věnovat dostatečnou pozornost, pokud založí novou rodinu. A nevlastní děti jsou více ohrožené zneužíváním než děti vlastní.

Zneužívání

Zneužívání dětí je jednou z problémových oblastí moderní evropské společnosti, v dětských domovech i v rodině. Je obtížné, ne-li nemožné zjistit, zda byly děti stejně ohrožený i v minulosti a v jiných kulturách. Ale otevřenost, s níž masmédia dnes přistupují k sexualitě, a komercializace sexu a pornografie jsou novými faktory, které mohou vést k propagaci alternativního chování. Malé domácnosti, odloučenost od příbuzných, běžnější nevlastní rodičovství, to vše oslabuje vnitrorodinné sankce vůči „incestnímu" chování a pokušení je větší. Rozchodem rodičů mohou samozřejmě u dětí vzniknout silnější emociální vazby k rodiči, který o ně pečuje, zatímco nepřítomný rodič se to někdy pokouší kompenzovat „rozmazlováním" dítěte v omezeném čase, který je mu vyhrazen (nebo se přestane snažit úplně).

Tento problém se dotýká stále většího počtu dětí. V roce 1961 tvořili v Británii osamělí rodiče 5,7 procenta rodin s dětmi; o šestadvacet let později to bylo 14 procent. Jiné evropské statistiky jsou podobné, zatímco v USA, které se často považují za model vývoje, který nás čeká, toto číslo v roce 1988 činilo 22,9 procenta.

Jedním z hlavních problémů je, že právní a normativní systémy dosud v zásadě vycházejí z představy nukleární rodiny, která se rozpadá pouze smrtí. Právní systém se jen pomalu přizpůsobuje vzrůstajícímu počtu osamělých rodičů. Vytvářejí se polosmluvní opatření pro nesezdaná soužití, která mají řešit otázku rozchodu. U manželství je vyřízení rozvodu složité a drahé, částečně proto, že velká část vlastnictví obou partnerů se sloučila a je obtížné opět určovat, co komu patří. V případě rozvodu se často objevuje snaha uplatňovat princip rovného dělení, přičemž se však někdy opomíjí horší postavení většiny manželek, pokud jde o zaměstnání, důchod, příjem, finanční a právní zkušenosti i čistě fyzické zastrašování a *force majeure*. Pojetí rozvodu a rozvodového vyrovnání musí ještě urazit dlouhou cestu, než se tato reálně existující nerovnováha upraví.

Ideologicky spočívá problém v tom, že i dnes jen málokdo vstupuje do manželství s očekáváním, že svazek nebude trvalý. Tento předpoklad neplatí u arabských či židovských sňatků, kde je možnost rozchodu včleněna do původní manželské smlouvy. Ale i když partneři někdy nakonec akceptují možnost, že se vztah rozpadne, přijetí potenciálně dočasné povahy manželství nelze vložit do myslí dětí. Pro ně je matka vždycky matka a otec vždycky otec. Tyto role jsou individualizované, trvalé a nenahraditelné; odtud pramení hluboká bolest, jakou děti při rozpadu manželství zakoušejí. S takovými důsledky se společnost musí vyrovnat, jak nejlépe umí, jako s odvrácenou stranou manželství z lásky, která se mohou rozpadnout, když tento cit zmizí a objeví se nová milovaná bytost.

Sekularizace

Na začátku této knihy jsem analyzoval vliv křesťanské církve na eurasijské modely rodinného života. Tento konkrétní vliv už v Evropě převážně vymizel, až na izolované oblasti jako Irsko, kde jsou rozvod a potrat stále odmítány. Nastalou situaci způsobila nejen změna ideologických perspektiv („modernizace") a změna struktury zaměstnanosti (postindustriální kapitalismus), ale také paralelní proces sekularizace.

Jedním z aspektů tohoto procesu je už od renesance všeobecné slábnutí náboženského dohledu nad rodinným životem, které začalo za reformace. Systém zapovězených příbuzenských stupňů se v protestantských režimech uvolnil; v 19. století se upustilo od zákazu rozvodů, později byl zrušen zákaz adopce. K těmto událostem došlo ve všech evropských zemích v souvislosti s tím, jak hlavní odpovědnost za vyhlašování pravidel týkajících se rodinného života přebíral stát. Dary církvi postupně přestaly zahrnovat velké převody majetku a nabyly jiných forem. K podobnému procesu sekularizace došlo i v katolických oblastech, kde rovněž stále více zasahoval stát. Například ve španělských koloniích v Americe proběhl takzvaný „druhý útok westernizace", a to v důsledku osvíceného despotismu španělských Bourbonů, kteří omezili privilegia církve, vyhnali jezuity (1767) a rozšířili vliv státu v rodinných záležitostech na úkor církevních soudů. Po získání nezávislosti byly umožněny občanské sňatky a začal se klást větší důraz na světské vzdělání, ačkoli církev má ve většině těchto zemí i nadále velké slovo.

Dalším aspektem sekularizace bylo rozšíření antikoncepce, dokonce i mezi katolíky. Demografický pokles, který se ke konci 19. století začal projevovat téměř všude, však na nástup levných a spolehlivých metod zamezování početí nečekal.[15] Nové antikoncepční prostředky očividně regulaci počtu potomků usnadnily, stejně jako v šedesátých letech 20. století hrála antikoncepční pilulka důležitou roli v sexuálním osvobození žen a v tom, co se označuje jako sexuální revoluce. Tyto metody nebyly příčinou omezení počtu porodů (ani té revoluce), které ženám poskytlo více času věnovat se jiným věcem, podílet se na dění mimo domov a více se soustředit na vzdělání dětí. Změna v reprodukčním chování byla zásadním předpokladem pro návrat pracující ženy v masovém měřítku.

K poklesům plodnosti samozřejmě docházelo i dříve. Někteří demografové tvrdí, že v západní Evropě se projevovala výjimečná schopnost regulovat počet obyvatel, a to změnami sňatkového věku. Taková regulace (zejména pozdními sňatky) se někdy považuje za model pro rozvojové země; popisuje se jako „přirozená demografická regulace", kterou jiné oblasti světa postrádaly. Nicméně období, kdy počet obyvatel stoupal jen mírně, lze najít i v dějinách jiných kontinentů a změny sňatkového věku nejsou jediným prostředkem kontroly plodnosti. Afrika, kolébka lidské rasy, měla dlouho nízkou hustotu obyvatelstva; v Číně a v Indii růst počtu obyvatel následoval po ekonomickém úspěchu. V evropských industrializujících se zemích vlastně v mnoha ohledech přestal být počet obyvatel účinně regulován a populační růst se začal opět zpomalovat až v samém závěru 19. století. Předtím došlo k dramatickému nárůstu populace, částečně způsobenému tím, že téměř úplně vymizela dřívější nutnost přizpůsobovat počet potomků existujícím zdrojům, neboť v protoindustriální a raně industriální situaci měla práce dětí často větší okamžitou hodnotu. V hospodářství byla jejich práce rovněž vítaná, ale rodiče museli zároveň zvažovat, zda budou mít všechny děti přístup k výrobním prostředkům nebo alternativním způsobům obživy. Na konci 19. století se takových cílů začalo dosahovat pomocí vzdělání a úvahy o počtu dětí se vrátily v jiné podobě.

Rozdělení domácnosti

Menší domácnosti a vyšší počty osamělých rodičů doprovází ještě další jev – vzrůstající neochota dospělých dětí žít se svými rodiči a naopak. V západní Evropě dlouho platilo, že po sňatku (pozdním sňatku) založila dvojice vlastní domácnost; mnozí odcházeli z domova už dlouho předtím jako „čeleď životního cyklu", žijící v domácnosti zaměstnavatele. Manželské páry však často bydlely poblíž svých příbuzných a podporovaly je ve stáří, někdy prostřednictvím výměnkářské smlouvy. V tomto uspořádání mladší generace převzala hospodářství či jiný podnik a rodiče žili z „důchodu", který jim potomci poskytovali. Ačkoli smlouva mohla mít přísně notářskou formu, tento vztah rovněž charakterizovaly „ne-smluvní" prvky spíše citového či pouze směnného druhu.

Ve Velké Británii mladší generace stále odchází z domova brzy, přičemž těm, kteří usilovali o vyšší vzdělání, byla až donedávna poskytována stipendia. Tato podpora ze strany státu je nyní méně běžná, ale studenti si někdy přesto raději berou půjčku proti budoucímu příjmu, aby dříve získali nezávislost. Ve zbytku Evropy studenti častěji pokračují ve studiu z domova; v Itálii dokonce i synové, kteří nestudují, zůstávají často bydlet u rodičů, a dcery také opouštějí domov až v pozdějším věku. Ale ať už odejdou kdykoli, v současnosti převládá mezi dospělými potomky neochota vracet se k rodičům v nějaké pozdější fázi života či za nepříznivé situace – nebo na nich být jakkoli finančně závislí. Mladí raději spoléhají na stát, jehož podporu považují za své právo. Právo má samozřejmě váhu pouze v případě, že existuje odpovídající povinnost ze strany někoho jiného, v tomto případě veřejnosti; všechna práva jsou „lidská", ale žádné není vrozené či předem dané – jsou určována společností. Ačkoli děti nesetrvávají v domácnosti rodičů, existuje množství důkazů, které naznačují, že ve stáří se významný počet rodičů stěhuje blíže ke svým potomkům či jiným příbuzným, aby z této blízkosti čerpali citovou podporu a získali společnost. Pokud však jde o finanční výpomoc, rodiče i děti se snaží vytvářet si vlastní fondy, které stále méně ochotně předávají během života jiným, ačkoli mezi generacemi nepochybně i nadále přetrvává jistá reciprocita. Pokud sta-

Dalším aspektem sekularizace bylo rozšíření antikoncepce, dokonce i mezi katolíky. Demografický pokles, který se ke konci 19. století začal projevovat téměř všude, však na nástup levných a spolehlivých metod zamezování početí nečekal.[15] Nové antikoncepční prostředky očividně regulaci počtu potomků usnadnily, stejně jako v šedesátých letech 20. století hrála antikoncepční pilulka důležitou roli v sexuálním osvobození žen a v tom, co se označuje jako sexuální revoluce. Tyto metody nebyly příčinou omezení počtu porodů (ani té revoluce), které ženám poskytlo více času věnovat se jiným věcem, podílet se na dění mimo domov a více se soustředit na vzdělání dětí. Změna v reprodukčním chování byla zásadním předpokladem pro návrat pracující ženy v masovém měřítku.

K poklesům plodnosti samozřejmě docházelo i dříve. Někteří demografové tvrdí, že v západní Evropě se projevovala výjimečná schopnost regulovat počet obyvatel, a to změnami sňatkového věku. Taková regulace (zejména pozdními sňatky) se někdy považuje za model pro rozvojové země; popisuje se jako „přirozená demografická regulace", kterou jiné oblasti světa postrádaly. Nicméně období, kdy počet obyvatel stoupal jen mírně, lze najít i v dějinách jiných kontinentů a změny sňatkového věku nejsou jediným prostředkem kontroly plodnosti. Afrika, kolébka lidské rasy, měla dlouho nízkou hustotu obyvatelstva; v Číně a v Indii růst počtu obyvatel následoval po ekonomickém úspěchu. V evropských industrializujících se zemích vlastně v mnoha ohledech přestal být počet obyvatel účinně regulován a populační růst se začal opět zpomalovat až v samém závěru 19. století. Předtím došlo k dramatickému nárůstu populace, částečně způsobenému tím, že téměř úplně vymizela dřívější nutnost přizpůsobovat počet potomků existujícím zdrojům, neboť v protoindustriální a raně industriální situaci měla práce dětí často větší okamžitou hodnotu. V hospodářství byla jejich práce rovněž vítaná, ale rodiče museli zároveň zvažovat, zda budou mít všechny děti přístup k výrobním prostředkům nebo alternativním způsobům obživy. Na konci 19. století se takových cílů začalo dosahovat pomocí vzdělání a úvahy o počtu dětí se vrátily v jiné podobě.

Rozdělení domácnosti

Menší domácnosti a vyšší počty osamělých rodičů doprovází ještě další jev – vzrůstající neochota dospělých dětí žít se svými rodiči a naopak. V západní Evropě dlouho platilo, že po sňatku (pozdním sňatku) založila dvojice vlastní domácnost; mnozí odcházeli z domova už dlouho předtím jako „čeleď životního cyklu", žijící v domácnosti zaměstnavatele. Manželské páry však často bydlely poblíž svých příbuzných a podporovaly je ve stáří, někdy prostřednictvím výměnkářské smlouvy. V tomto uspořádání mladší generace převzala hospodářství či jiný podnik a rodiče žili z „důchodu", který jim potomci poskytovali. Ačkoli smlouva mohla mít přísně notářskou formu, tento vztah rovněž charakterizovaly „ne-smluvní" prvky spíše citového či pouze směnného druhu.

Ve Velké Británii mladší generace stále odchází z domova brzy, přičemž těm, kteří usilovali o vyšší vzdělání, byla až donedávna poskytována stipendia. Tato podpora ze strany státu je nyní méně běžná, ale studenti si někdy přesto raději berou půjčku proti budoucímu příjmu, aby dříve získali nezávislost. Ve zbytku Evropy studenti častěji pokračují ve studiu z domova; v Itálii dokonce i synové, kteří nestudují, zůstávají často bydlet u rodičů, a dcery také opouštějí domov až v pozdějším věku. Ale ať už odejdou kdykoli, v současnosti převládá mezi dospělými potomky neochota vracet se k rodičům v nějaké pozdější fázi života či za nepříznivé situace – nebo na nich být jakkoli finančně závislí. Mladí raději spoléhají na stát, jehož podporu považují za své právo. Právo má samozřejmě váhu pouze v případě, že existuje odpovídající povinnost ze strany někoho jiného, v tomto případě veřejnosti; všechna práva jsou „lidská", ale žádné není vrozené či předem dané – jsou určována společností. Ačkoli děti nesetrvávají v domácnosti rodičů, existuje množství důkazů, které naznačují, že ve stáří se významný počet rodičů stěhuje blíže ke svým potomkům či jiným příbuzným, aby z této blízkosti čerpali citovou podporu a získali společnost. Pokud však jde o finanční výpomoc, rodiče i děti se snaží vytvářet si vlastní fondy, které stále méně ochotně předávají během života jiným, ačkoli mezi generacemi nepochybně i nadále přetrvává jistá reciprocita. Pokud sta-

ří žádné finanční rezervy nemají, rovněž spoléhají na důchod od státu a na sociální dávky. V tomto širokém smyslu se kultura závislosti velmi rozšířila v souvislosti s tím, jak jednotlivé státy přijímaly během 20. století rozsáhlou sociální legislativu. Existence komplexní sociální sítě je nicméně ohrožována právě jejím úspěchem, neboť vyžaduje velké a stále se zvětšující částky z velké a stále se zvětšující státní peněženky. Tato situace sama o sobě obsahuje možnost potenciální reakce těch, kteří musejí do státní pokladny přispívat, což může vyústit v nátlak na politické představitele, aby sociální rozpočet omezili, a konečným důsledkem tohoto vývoje může být, že lidé začnou opět více spoléhat na rodinu a méně na státní pomoc (jak je tomu i dnes v evropském Středomoří).

Osamělí rodiče

Terčem odporu proti sociálnímu státu často bývají svobodné matky, ačkoli jejich existence není nijak nová. Už v minulosti v Evropě přicházelo mnoho žen do jiného stavu před sňatkem; setrvávat mimo manželství neznamenalo odmítání sexu či přijetí kultury zdrženlivosti, jak se někdy naznačuje - ale na druhé straně se obvykle očekávalo, že po těhotenství bude následovat manželství či neformální soužití. Rozšířeným zvykem mezi svobodnou mládeží bylo, že dvojice přespávala v dívčině domě společně na jednom lůžku, ačkoli se předpokládalo, že při tom nedojde k dokonanému pohlavnímu styku.[16] To se ovšem vždycky nedodržovalo a tato zvyklost vedla k velkému počtu předmanželských těhotenství. Většina takových žen se vdala, nebo - v kontinentální Evropě - odložila své děti do nalezinců. V důsledku toho byl počet svobodných matek omezený.

Dnes je mnohem více osamělých rodičů: někdy kvůli smrti jednoho z partnerů, ale mnohem častěji spočívá příčina v rozvodu a svobodném mateřství. Tento trend se ujímá nejen po celé Evropě, ale ve většině vyspělých zemí. Alternativní formy „rodiny", o něž zde jde, už nejsou terčem pohrdání jako dříve, ale většina veřejnosti je přijímá jako normální způsoby chování, což stále více platí i pro jiné typy sexuálních vztahů, jako je homosexualita a lesbismus. V tomto ohledu pro-

dělaly postoje lidí k normám chování v posledních dvaceti letech velkou změnu.

Důsledků je několik. Za prvé stále více dětí vychovávají ženy samy, neboť v 90 procentech případů se děti svěřují po rozvodu do péče jim. Následkem toho se otcové stávají ve svých prvních rodinách okrajovými postavami a nemohou dětem poskytovat příliš dobrý model rodičovské role. Často představují padlý idol, boha, který selhal. Toto selhání musí nutně změnit psychologické vzorce rodinného života. Otce „zabíjí" nikoli jeho nástupce, tedy syn, ale jeho manželka či on sám, „sebevraždou" či rezignací na rodičovství. Tato situace je rozhodně základem nejrůznějších hnutí za práva otců, která se obracejí proti tomu, co považují za triumf feminismu (či alespoň žen). Někdy si svou frustraci vybíjejí na dětech, ale i v případě, že nikoli, u nich dochází ke krizi otcovské role. Ačkoli důkazy založené na pozdějších školních výsledcích dětí z neúplných rodin nejsou jednoznačné, rozchod či neexistence rodičů znamená pro většinu z nich problém, který často přetrvává až do dospělosti. Děti se někdy obtížněji přizpůsobují nové situaci než rozvádějící se rodiče, také proto, že je snazší ukončit citový vztah než změnit příbuzenská pouta.

Tento proces je spojen s růstem počtu menších domácností a menších, roztříštěnějších rodin. V Paříži i v Londýně tvoří dnes většinu domácností jeden dospělý člověk.[17] Se zmenšením domácností souvisí rovněž růst bytových potřeb a toto vše má radikální dopad na teorie rodiny za kapitalismu. Místo malé izolované nukleární rodiny zde máme ještě menší, roztříštěnou a fragmentární rodinu, která vlastně vůbec není rodinou, pokud tímto termínem označujeme pár žijící ve společné domácnosti se svými dětmi. Ukazuje se, že rodina z reklamy není koncovým bodem „modernizace", ale fází vývoje rodiny, která se již posunula dál: významná část manželských párů, zhruba 50 procent, se rozchází, pokud jde o společnou domácnost i o city. Po tomto rozchodu často následuje období osamělého rodičovství a poté vznik toho, co někteří odborníci nazývají rekonstruovanými (či „postmoderními") rodinami a jiní „nejasnými rodinami".[18] Ukončení manželství vede často k opakovaným sňatkům, k novým vzta-

hům, které pohlcují otcovu pozornost na úkor první rodiny a dětí v ní narozených, ale které v průměru trvají kratší dobu než původní svazek.

Párová rodina

Dnes je sice ve společnosti více osamělých rodičů než dříve, tento trend však nelze považovat za signál „zániku rodiny", jak hlásají někteří novináři, neboť jednotlivci často unikají z jednoho vztahu, aby vzápětí vstoupili do jiného. Samozřejmě existuje řada důvodů, proč k tomu dochází: potřeba lidské společnosti, dělba práce, nižší finanční náklady, sex, společenská očekávání a nároky. Ale párový život přetrvává. Nedávná studie zpracovaná londýnským Centrem studií rodiny (*Family Policy Studies Centre*) dospěla k závěru, že rodina si navzdory obavám Evropské unie ohledně probíhajících změn stále udržela svou ústřední společenskou roli jako jednotka socializace dětí.

Navzdory různým alternativním uspořádáním tedy stále platí, že většina evropských dětí dosahuje dospělosti v péči rodičovského páru. Ti, u nichž je tomu jinak, toho často litují a nevyhnutelně považují nukleární rodinu za ideál, neboť udržuje matku i otce pohromadě a v aktivní, byť někdy nepřátelské komunikaci. Vzrůstající procento populace však vnímá život z jiného úhlu. V době, kdy mají jednotlivci možnost dosáhnout finanční nezávislosti a lidský život se stále prodlužuje, takže se délka celoživotních manželství od 19. století zdvojnásobila, se od trvalého závazku vyžaduje mnoho, zejména za předpokladu, že by měl být založen na lásce a svobodné volbě. Jakmile láska vyprchá, druhou stranou této ideologie je, že si člověk vybere nového partnera a vytvoří jiný vztah, založený na tom, co se někdy označuje jako „kongruentní láska".[19] Taková pomíjivost je skrytou vlastností romantického ideálu.

Tato ideologie může mít za následek zánik univerzálních trvalých manželských párů (a tedy i zánik univerzálních spolubydlících nukleárních rodin); stále větší procento rodinných skupin se stává komplexnějšími poté, co se restrukturovaly. Většina rozvedených mužů i žen vstupuje do nového manželství také s rozvedenými partnery.[20] Následné vztahy nevlastního příbuzenství, ať už jejich účastníci bydlí společně, nebo

ne, komplikuje nutnost dělení prostoru, peněz i času; rituály rozdělených rodin se protahují a opakují, stejně jako jejich dovolené.

V této studii jsem se pokusil upozornit na některé významné faktory, které se objevovaly v dějinách evropské rodiny od nejstarší doby. Snažil jsem se příliš neprodlévat na otázce výlučnosti tohoto světadílu, pokud jde o rozvoj kapitalismu, industrializaci či modernizaci. Mluvíme-li o rodině, manželství a příbuzenství, Evropa byla v některých ohledech výjimečná, jako je však každá země, každá jednotka. Zcela jinou otázkou je, zda mají tyto „jedinečné" rysy něco společného s předpokládaným socioekonomickým vývojem, z něhož se zrodil „evropský zázrak" kapitalismu, ačkoli ve své ranější merkantilní fázi byl tento „zázrak" méně výjimečný, než se soudí. Toto varování platí pro některé rysy „evropského modelu manželství", s nímž přišla cambridgeská skupina a jiní historičtí demografové, a ještě silněji pro daleko méně přesvědčivá tvrzení sociálních historiků, která se týkají „mentalit" ve vztahu k moderní rodině (obvykle vnímané spíše jako důsledek, než jako příčina). Stejné pochybnosti se vztahují rovněž na jiné „výlučné" rysy, jako je bilaterální předávání dědictví u germánských kmenů, a především na normy zavedené křesťanskou církví. Tato organizace nahradila v roli regulátora rodinného života jak obec (některé z jejíchž dřívějších norem a zájmů byly velmi odlišné a církev je potlačovala), tak stát. Ten zasahoval do rodinného života ve starém Římě a později státní moc prosazovala některá dílčí opatření (například za reformace a v národních státech), ale v širším měřítku stát opět převzal dohled nad rodinným životem, až když v 19. století, s rozvojem průmyslového kapitalismu, došlo k sekularizaci a laicizaci společnosti.

Podle mého názoru existuje jen málo důkazů pro tvrzení, že struktura evropské rodiny usnadnila nástup kapitalismu. Pokud hovoříme o merkantilním kapitalismu a podnikání, které byly nutné pro protoindustriální výrobu, distribuci a obchod, pak tento vývoj nebyl rozhodně omezen na Západ. Stejné rysy se objevují, například pokud jde o hedvábí, porcelán a bronz v Číně či bavlnu v Indii, a ještě dříve v případě hrnčířství ve Středo-

moří. Rodinné systémy v uvedených oblastech byly velmi různorodé. Jestliže však hovoříme o průmyslovém kapitalismu, pak se jeho rozvoj na konci 18. století rozhodně soustředil v západní Evropě, ale zdá se, že konkrétně na této změně bylo jen málo, čemu by mohl rodinný model bránit nebo pomáhat. Rodinné struktury nezabránily industrializaci v Ósace, Ahmadábádu či v Šanghaji, přestože přesná forma, kterou tento proces získává, může být ovlivněna charakterem rodiny, jejími financemi a jejími širšími vztahy.

Modernizace je třetím termínem (po kapitalismu a industrializaci), který potřebuje vysvětlení, ale očividně jde o pohyblivý cíl, který vede k nutnosti používat pojmy jako postmodernismus. Snažil jsem se prokázat, že dichotomie jako „moderní" versus „tradiční", tolik milované sociology i historiky, jsou užitečné pouze jako přibližné milníky, nikoli jako analytické nástroje. Neexistuje shoda ohledně toho, co tvoří modernost (či modernitu), a nelze se tedy shodnout ani na tom, co je vlastně třeba vysvětlit. Ve studiích o rodině si jeden autor vybere jeden soubor pozitivních rysů, jako je citová rodina, jiný zase soubor rysů negativních, jako jsou časté rozvody.

Rodinný život se po renesanci a reformaci rozhodně změnil, ačkoli pro většinu obyvatel ne tak dramaticky, jak soudí někteří badatelé. Nástup protestantismu (následující po dřívějších „herezích"), úprava katolických norem a postupný proces sekularizace zahájily změny, pokud jde o okruh možných partnerů pro manželství. Tato otázka měla velký význam ve venkovské společnosti, kde ovlivňovala převody pozemků a majetku, a v katolických oblastech vedla k vytrvalým žádostem o výjimky a dispensy, které Luther tvrdě odsuzoval. Zákazy byly důležité i ve městech, jak lze poznat z četných textů o zapovězených příbuzenských stupních, zejména o sňatku se sestrou zemřelé manželky, které se objevily v Británii v 19. století a otevřely cestu vědeckému zájmu o „univerzálnost" tabu incestu. Ale rodinný život se změnil především s příchodem průmyslové revoluce (jak si povšimli pozorovatelé jako Engels), kdy došlo k velkým změnám ve způsobech, jimiž mohli muži, ženy a děti získávat obživu, a uvolnilo se těsné spojení mezi rodinným životem a domácí výrobou. Politický systém, tlaky zájmových

skupin, svoboda a větší příležitosti, pokud jde o finance a vzdělání, spolu s dalšími možnostmi vytvářenými masmédii, začaly hrát v životě jednotlivce větší roli. Ale tyto vývojové tendence nebyly náhodné. K paralelním změnám totiž došlo ve větší části Evropy, byť existovalo několik nápadných vnitřních odlišností mezi Severem a Jihem, Východem a Západem, protestantskými a katolickými zeměmi. Industrializace tyto rozdíly v rámci Evropy i v jiných vyspělých zemích zvolna stírala a vývoj rodinného života na celém kontinentě se začal pohybovat po velmi podobných trajektoriích. Tento proces pokračoval druhou průmyslovou revolucí, jejímž centrem bylo v Evropě Německo a která vytvořila větší pracovní příležitosti pro ženy než „komínový" průmysl, a to v administrativní, distribuční a vzdělávací sféře. Rozšíření vzdělání otevřelo v poválečné Evropě a Americe cestu ještě širším možnostem za třetí průmyslové revoluce, která se soustředila na lehčí průmysl a oblast služeb a médií. Takové změny, podporované ženským hnutím a obecně liberálními ideologiemi, měly významný vliv na rozdělení moci a povinností v rámci rodinné skupiny, stejně jako na sexuální revoluci ze šedesátých let 20. století. Jak výdaje na spotřebu, tak výrobní systém konzumní společnosti vyžadovaly účast „zaměstnaných manželek" a pracujících žen obecně. Ekonomika a sekulární ideologie tak postupně nahradily zájmy církve a náboženských organizací a staly se hlavními faktory, které pozměnily obrysy rodinného života.

textilní,
průmysl: 148, 179
výroba: 134, 139, 145
textilnictví: 139, 146, 149, 158
teze „lhostejnosti": 24, 172
Theodosius I. Veliký Flavius (347-395), římský císař: 47, 51
Thompson, E. P. (1924-1993): 8
Toskánsko: 78, 124, 127
trest smrti: 95-96
tridentský koncil: 56, 100

Ukrajina: 128
unigenitura: 63-64, 114
urbanizace: 32

války: 134-135, 166
druhá světová: 136, 169, 178, 180
náboženské: 135
napoleonské: 144
první světová: 137
vdovci: 47, 54, 91-92, 114, 128, 175-176
vdovský podíl: 27, 43, 66-67, 103, 105, 114-115, 180
vdovy: 22, 27, 33, 44-45, 47-48, 51-52, 66-67, 69, 86-87, 90-92, 103-105, 111-112, 114-116, 131, 134, 138, 142, 144, 155, 175-176
veselé: 92, 112
Velká francouzská revoluce: 50, 86, 88, 94, 96, 111, 120, 135, 181
věno: 7, 19, 26-27, 35, 43, 54, 59, 66, 70, 88-91, 93-94, 102, 104-116, 119, 125, 127-128, 133, 145, 156, 158, 165, 176
římský systém: 27
Verneuil: 65
Verulamium: 52
vlastnictví: 21, 51-52, 57, 115, 153, 170, 186
půdy: 15, 63
vlnařství: 151
výměnkářské smlouvy: 123, 189
vyšší vrstvy: 12, 67, 69, 91, 104, 110, 120, 146, 149, 159, 173
vzdělání: 23, 86, 101, 102, 107, 119, 128, 143, 148-150, 156, 158, 160, 165, 169, 187, 189, 195
dětí: 66, 70, 108, 155-156, 172, 179, 188
žen: 159, 179, 180

Wardová, Mary (1585-1645): 86
Weber, Max (1864-1920): 15, 99, 122, 169, 170
Westermarck, E.: 24

zákony,
Hardwickeův o sňatcích (1754): 110
chudinské: 97, 98, 152
zaměstnávání,
rodin: 148
zákazy: 178
žen: 144, 178, 180
zemědělská,
revoluce: 154
výroba: 18
zemědělství: 16, 18, 25, 83, 114, 126, 132, 139, 141-145, 151-152, 154, 160, 169, 180
systém: 63, 132
zneužívání: 55, 111, 128, 162-164, 177, 185-186
Zuluové: 89

Ženeva: 87, 92, 160
Židé: 17, 20-21, 27, 47, 117, 186

Obsah

Předmluva (5)
Předmluva autora (7)

I. Počátky (11)
II. Odkaz Řecka a Říma (26)
III. Nástup křesťanství (39)
IV. Germánské země (58)
V. Evropské modely a středověká zřízení (71)
VI. Ženy, děti a otcové za reformace a protireformace (83)
VII. Věno a práva žen (102)
VIII. Odlišnosti (117)
IX. Protoindustrializace a industrializace (138)
X. Modernizace a rodina: Teorie (167)
XI. Současná rodina v praxi (178)

Poznámky (196)
Glosář (208)
Bibliografie (211)
Doporučená literatura (220)
Rejstřík (221)

Jack Goody

PROMĚNY RODINY

V EVROPSKÉ HISTORII

Z anglického originálu *The European Family*,
vydaného v nakladatelství Blackwell Publishers
v Oxfordu v roce 2000, přeložila Petra Diestlerová
Edice Utváření Evropy sv. 10
Odborná revize Daniela Tinková
Editoři českého překladu Karel a Vlasta Kubišovi
Na přebalu použit obraz Edgara Degase *Rodina Bellelliova*,
Muzeum Orsay, Paříž
Přebal a vazbu navrhl a knihu graficky upravil Tomáš Didunyk
V roce 2006 vydalo NLN, s. r. o., Nakladatelství Lidové noviny,
Jana Masaryka 56, 120 00 Praha 2
Vydání první
Odpovědný redaktor Ondřej Pittauer
Sazba a reprodukce NLN, s. r. o.
Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s.
Doporučená cena včetně DPH 229,- Kč